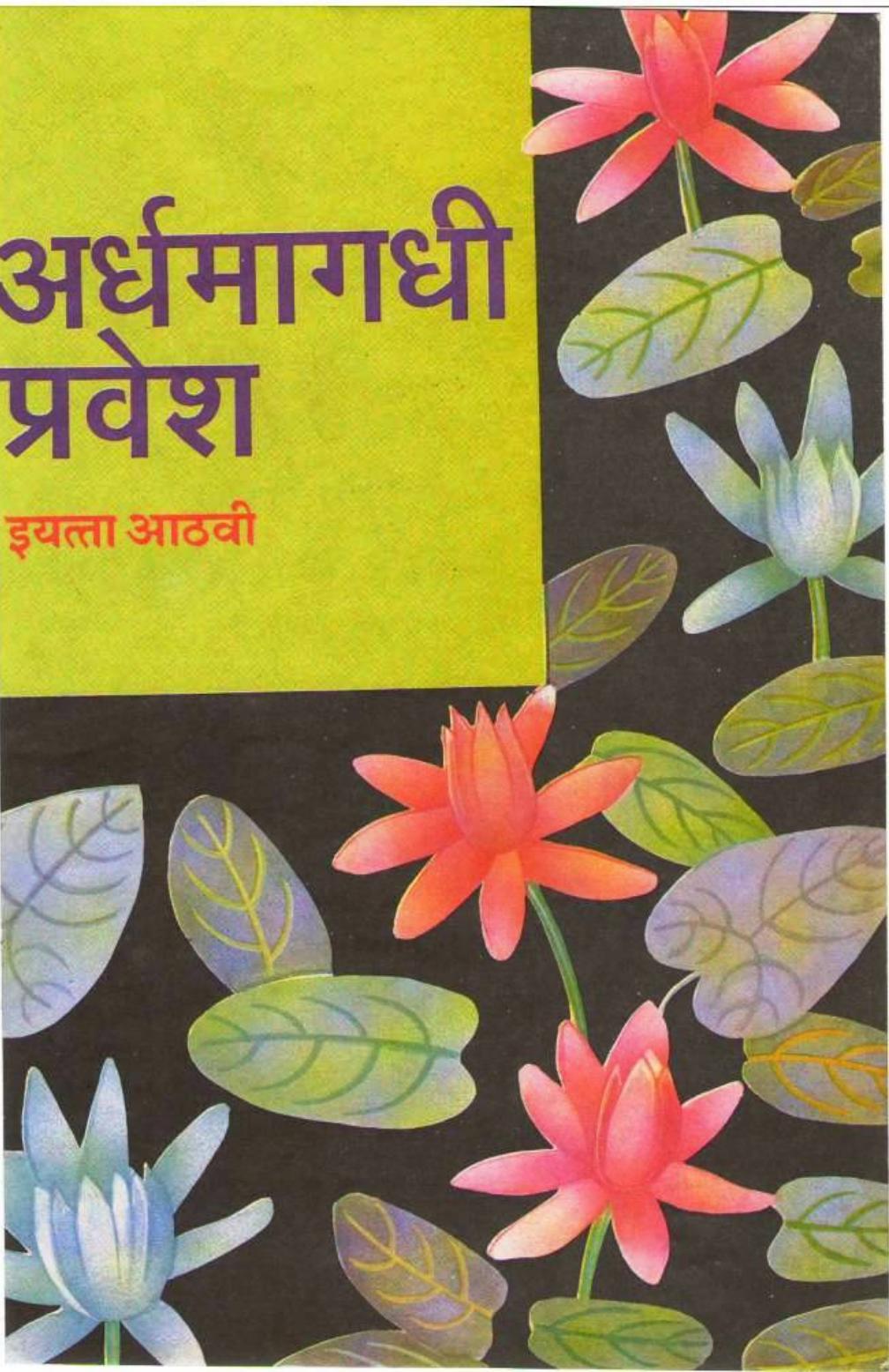

अर्धमागधी प्रवेश

इयत्ता आठवी

शिक्षणखात्याचा मंजुरी क्रमांक : पापुम/१०९५/१६७६४/८-भा/अर्धमागधी/
स (पु), दिनांक २.१.९६

अर्धमागधी प्रवेश (संपूर्ण अभ्यासक्रम)

इयत्ता आठवी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

प्रथमावृत्ती : १९९६
पुनर्मुद्रण : २००९

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे -४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

संपादक मंडळ

: डॉ. दे. ख. खरवंडीकर

प्रा. मा. श्री. रणदिवे

डॉ. सौ. नलिनी प्र. जोशी

सौ. राजश्री रा. मोहाडीकर

संयोजक

: श्री. स्वामीनाथ सिंह

चित्रकार

: श्री. चंद्रशेखर बेगमपुरे

मुख्यपृष्ठ

: श्री. दीपक संकपाळ

निर्मिती

: श्री. सच्चिदानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. संजय कांबळे, निर्मिती अधिकारी

श्री. संदीप आजगांवकर, निर्मिती सहायक

फोटोसेटिंग

: संगणक विभाग, पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, पुणे.

कागद

: ७० जी.एस.एम., क्रिमव्होव

प्रकाशक

: श्री विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक,

पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, प्रभादेवी, मुंबई -४०००२५

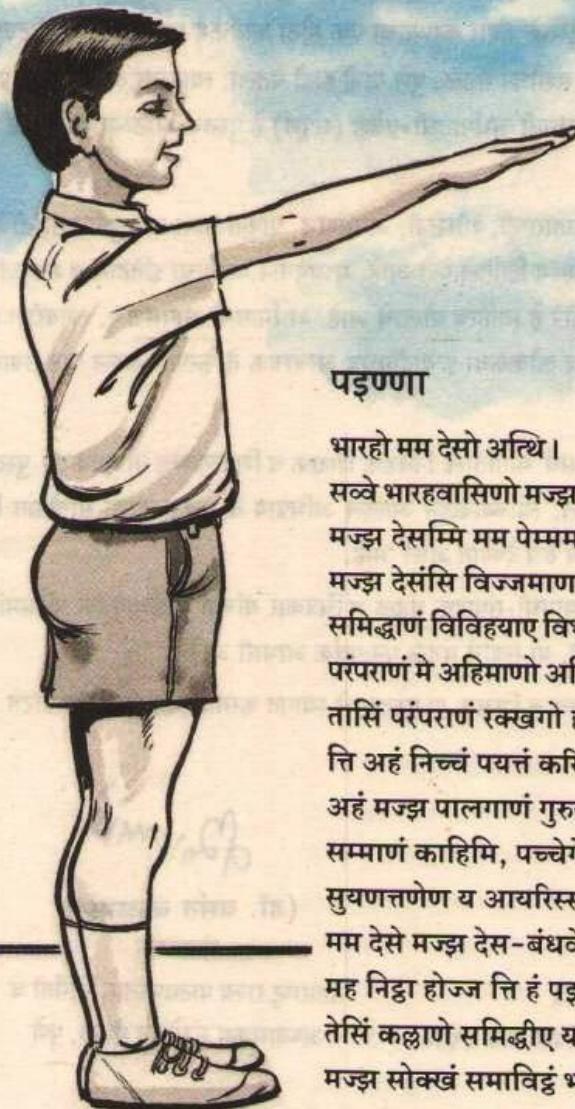
मुद्रक

: विजय प्रिन्टिंग प्रेस

मुंबई - ४०० ०१३

मुद्रणादेश क्रमांक

: N/TECH - 2009-10 /1000

पड़णा

भारहो मम देसो अत्थि ।
सब्वे भारहवासिणो मज्ज बंधुणो संति ।
मज्ज देसम्मि मम पेम्ममत्थि ।
मज्ज देसंसि विज्ञमाणाणं
समिद्धाणं विविहयाए विभूसियाणं च
परंपराणं मे अहिमाणो अत्थि ।
तासिं परंपराणं रक्खगो होउं समलथो होज्ज
ति अहं निच्चं पयत्तं करिस्सामि ।
अहं मज्ज पालगाणं गुरुयणाणं जेडुगाणं च
सम्माणं काहिमि, पच्चेगेण सद्दिं
सुयणत्तणेण य आयरिस्सामि ।
मम देसे मज्ज देस-बंधवेसुं च
मह निट्ठा होज्ज ति हं पड़णां करेमि ।
तेसिं कल्लाणे समिद्धीए य
मज्ज सोक्खं समाविद्धं भवइ ।

प्रस्तावना

महाराष्ट्र शासनाने मान्य केलेल्या भाषा-विषयक पुनरचित नवीन अभ्यासक्रमास अनुसून विविध भाषांची पाठ्यपुस्तके तयार करण्याचा एक मोठा कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे यांनी हाती घेतला. त्यानुसार अर्धमागाधी (प्राकृत) या ऐच्छिक भाषाविषयासाठी अर्धमागाधी-प्रवेश (संपूर्ण) हे पुस्तक आठव्या इयत्तेसाठी तयार करण्यात आले आहे.

अर्धमागाधी, माहाराष्ट्री, शौरसेनी, अपभ्रंश इ. प्राकृत भाषा मध्ययुगीन भारतीय भाषा असून त्यात विपुल साहित्य लिहिले गेले आहे. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास व संस्कृती यांचे दर्शन घडवण्याच्या दृष्टीने हे साहित्य मोलाचे आहे. अर्धमागाधी आगम ग्रंथ, त्यावरील टीका, सुभाषितसंग्रह, काव्य व लोककथा इत्यादींमधून आवश्यक ते फेरफार करून पाठ तयार केले आहेत.

महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतील निवडक शिक्षक व शिक्षणतज्ज्ञ यांच्याकडून पुस्तकाचे समीक्षण करण्यात आले. त्यांच्याकडून आलेले अभिप्राय व सूचना यांचा सांगोपांग विचार करून पुस्तकाला अंतिम रूप देण्यात आले आहे.

मंडळाचे अर्धमागाधी-संपादक मंडळ व चित्रकार यांच्या आस्थापूर्वक परिश्रमांतून हे पुस्तक तयार झाले आहे. या सर्वांचे मंडळ मनःपूर्वक आभारी आहे.

विद्यार्थी, पालक व शिक्षक या पुस्तकाचे स्वागत करतील, अशी आशा वाटते.

Dr. Vasant K. Patil

(डॉ. वसंत काळपांडे)

संचालक

पुणे

दिनांक : २० मार्च १९९६

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व

चैत्र शुद्ध प्रतिपदा, शके १९१८ अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

पुस्तकात वापरलेली लेखन पद्धती

अर्धमागधी किंवा प्राकृत हा शब्द व्यापक दृष्टीने वापरला जातो व त्यामध्ये माहाराष्ट्री, जैन माहाराष्ट्री, शौरसेनी, अपभ्रंश इत्यादी प्राकृत भाषांचा समावेश केला जातो. त्याचप्रमाणे या भाषेच्या व्याकरणाचे नियमही लवचिक आहेत. त्यामुळे एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या छापील आवृत्त्यांमध्येही एकाच प्रकारची लेखनपद्धती स्वीकारलेली दिसत नाही. परंतु या पुस्तकात अर्धमागधी (प्राकृत) उतारे लिहिताना सुसंगती व एकरूपता आणण्यासाठी एक ठारिक लेखनपद्धती वापरलेली आहे. तिची वैशिष्ट्ये अशी -

१. आक्य 'न' चा 'ण' असा बदल केला नाही. (उदा. नदी-नई)
२. मध्य 'न' चा 'ण' असा बदल केला आहे. (उदा. गमन-गमण)
३. जर मूळच्या संस्कृत जोडाक्षरात 'न' असेल तर त्याचा तद्भव करताना बदल केला नाही.

(उदा. कन्या-कन्ना) मात्र मुळात 'ण' असेल तर तद्भवात 'ण' च ठेवला आहे. (उदा. कर्ण-कण)

४. 'ज्ञ' चा सामान्यतः 'ण्ण' असा बदल केला आहे. (उदा. संज्ञा-सण्णा)
५. 'ति, ति, चिय, च्चिय, च्चेव, च्चेय, इव, इय, वा, पि, पिव, विय' इ. अव्यये मागील शब्दाला न जोडता स्वतंत्र लिहिली आहेत.
६. अनुस्वारानंतर 'च' व इतरत्र 'य' असे लिहिले आहे.
७. अनुस्वारानंतर 'पि' व इतरत्र 'वि' असे लिहिले आहे.
८. अनुस्वारानंतर 'ति' व इतरत्र 'ति' असे लिहिले आहे. अवतरण चिन्ह वापरले नसल्यास 'ति' पूर्वीचा दीर्घ स्वर न्हस्व केला आहे. (उदा. दाहि ति)
९. 'अ', 'इ' आणि 'उ' कारान्त पुंलिंगी आणि नपुंसकलिंगी नामांच्या सप्तभी एकवचनाचे रूप लिहिताना 'म्मि' हा प्रत्यय जोडला आहे. मागील वर्णावर अनुस्वार देऊन पुढे 'मि' असे लिहिले नाही.
१०. अनुनासिकाचा उपयोग न करता फक्त अनुस्वाराचा उपयोग केला आहे व तो अनुस्वार पूर्ववर्णावर दिलेला आहे.
११. 'य श्रुति' चा वापर केला आहे.
१२. पक्ष्य उताऱ्यात वृत्ताकरिता न्हस्व व दीर्घ असे बदल केलेले आहेत.
१३. अर्थ सुलभतेसाठी आवश्यक तेथे सामासिक शब्दातील पदे, मध्ये संयोगचिन्हांचा उपयोग करून लिहिली आहेत. याच कारणासाठी काही ठिकाणी संधी न करता पदे स्वतंत्रपणे लिहिली आहेत.

१४. अर्थसुलभतेसाठी विरामचिन्हे व अवतरणचिन्हे वापरली आहेत.

१५. प्राकृत व्याकरणाचे नियम बरेच लवचिक असल्यामुळे एकाच संस्कृत शब्दाचे अनेक तद्भव होऊ शकतात. उदा. उदक-उयय, उंदग, उयग; जलचर-जलयर, जलचर; दैव-देव, दइव; पुण्यप्रभाव-पुण्णप्रभाव, पुण्णपहाव, पुण्णप्पहाव इ. संहितेमध्ये याबाबतीत सर्वत्र एकच रूप न वापरता विक्षार्थ्याची शब्दसंपत्ती वाढावी म्हणून एकाच संस्कृत शब्दाचे उपलब्ध असलेले अनेक तद्भव शब्द वापरले आहेत.

१६. प्राकृत व्याकरणात विभक्ती, काळ, अर्थ, धातुसाधिते इत्यादींची अनेक वैकल्पिक रूपे आढळतात. ही विविधता संहितेत वापरलेल्या रूपांमध्येही ठेवली आहे. त्यात एकसूत्रात आणण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक केला नाही.

१७. शब्दार्थ देताना कंसामध्ये संस्कृत प्रतिशब्द दिला आहे. जर असा प्रतिशब्द उपलब्ध नसेल तर त्या शब्दाला देशी किंवा देश्य (कंसामध्ये दे.) असे लिहिले आहे.

पुस्तकात दिलेल्या संक्षेपांचा खुलासा

अ. अव्यय	पं. पंचमी
अ. व. अनेकवचन	प्र. प्रथमा
आ. आज्ञार्थ	प्र.पु. प्रथमपुरुष
ए. व. एकवचन	भ.का. भविष्यकाळ
कर्ता.धा.वि. कर्तीरी	भू.का. भूतकाळ
धातुसाधित विशेषण	म. मराठी
क.भू.धा.वि. कर्मणी	व.का. वर्तमानकाळ
भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण	वि. विशेषण
क्रि. क्रियापद	विध्य. विध्यर्थ
क्रि.वि. क्रियाविशेषण	विध्य.क.धा.वि. विध्यर्थी
तृ.पु. तृतीय पुरुष	कर्मणी धातुसाधित विशेषण
दे. देशी	व्या.वि. व्याकरणविवेचन
द्वि.पु. द्वितीय पुरुष	सर्व. सर्वनाम
नपुं. नपुंसकलिंग	स. सप्तमी
पुं. पुंलिंग	संबो. संबोधन
पू.का.धा.अ. पूर्वकालवाचक	स्त्री. स्त्रीलिंग
धातुसाधित अव्यय	हिं. हिंदी
	हे.धा.अ. हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय

अनुक्रमणिका

गज्ज-विभागो

पाठानुक्रम	शीर्षक	पृष्ठ
१.	उज्जाणविहारो	१
	व्याकरणविवेचन-१ (प्रास्ताविक, वर्णमाला)	
२.	को किं करेइ	७
	व्याकरणविवेचन-२ (वर्णपरिवर्तन)	
३.	केण किं कीरइ	१५
	व्याकरणविवेचन-३ (नामे, विशेषणे)	
४.	कम्हा किं	२१
	व्याकरणविवेचन-४ (क्रियापदे-वर्तमानकाळ)	
५.	कस्स केण संबंधो	२५
	व्याकरण विवेचन-५ (नामे, विशेषणे)	
६.	कम्मि किं	३०
	व्याकरणविवेचन-६ (सर्वनामे)	
७.	रुक्खा सप्पुरिसा विय	३४
८.	अवि तुमं जाणसि	३६
९.	भगवं महावीरो	३८
१०.	भावत्थं चिंतए निच्चं	४०
	व्याकरणविवेचन-७ (क्रियापदे-भूतकाळ, आज्ञार्थ)	
११.	धणेसर-कहाणयं	४६
	व्याकरणविवेचन-८ (संधिनियम)	
१२.	गयाणुगइओ लोगो	५२
	व्याकरणविवेचन-९ (धातुसाधिते)	
१३.	उज्जमसीलो किसीवलो	५९
१४.	चउ-जामायराणं कहा	६२

पञ्ज-विभाओ

पाठानुक्रम	शीर्षिक	पृष्ठ
१.	सुहासियाइं (पाठांतरासाठी)	६६
२.	अरिडुणेमिणो निकखमण	७०
३.	सिसुवालकहा	७३
४.	सुहासियाइं परिशिष्ट - १ (अ) विभक्ति-प्रत्यय - १ (ब) धातूना लागणारे प्रत्यय	७६ ८० ८१
	परिशिष्ट - २ विशिष्ट विभक्तीचा उपयोग	८२
	परिशिष्ट - ३ देशी शब्दांचा संग्रह	८४

१. पढमो पाढो
उज्जाण-विहारो

अरविंदो : नीले, तुमं कत्थ गच्छसि ?

नीला : अरविंद, अहं गेह-समीवं उज्जाणे गच्छामि ।

अरविंदो : नीले, को अयं रुख्खो ?

नीला : अरविंद, अयं अंब-रुख्खो ।

अरविंदो : अम्हाणं जणओ अंब-रुख्खस्स हेडा पोथ्यां पढइ ।

नीला : अम्हाणं जणणी वि अंब-रुख्खस्स छायाए चिङ्गइ, घर-कम्मं च करेइ ।

अरविंदो : पियामहो पियामही वि अंब-रुख्खस्स हेडा वीसामं करेति ।

नीला : अज्ज पहाए एव अम्हाणं माउलो मामी य एंति । ते पियामहं पियामहिं च पणमंति ।

अरविंदो : एसो अंब-रुख्खो अईव मणोहरो । अस्स छाया सीयला ।

नीला : अंब-रुख्खस्स साहाए दोला वट्ठइ ।
अम्हाणं सहीओ दोलाए आंदोलेति ।

अरविंदो : सुंदरो एसो महु-मासो । मंजरियाणं सुगंधेण वाउ-मंडलं परिपूरियं ।
कोइलाणं महुर-गीएहिं अम्हाणं सब्बे कुङ्बिय-जणा आणंदिया होति ।

नीला : अहुणा अणज्ञाओ वट्ठइ । अओ अम्हे पाढसालं न गच्छामो ।
पिक्काइं अंब-फलाइं खायामो । अंगणे खेलामो ।

अरविंदो : कूव-समीवस्स जंबु-रुख्खस्स फलाइं भक्खामो । कूवस्स जले उब्बोलण-निब्बोलणं करेमो ।

नीला : अरविंद, जणओ आम्हे हक्कारेइ ।

अरविंदो : बाढ ! तुरियं तुरियं गच्छामो ।

सर्वनामे - अहं (मी), अम्हे (आम्ही), तुमं (तू), तुम्हे (तुम्ही), सो (तो), सा (ती), ते (ते), अयं (हे), अस्स (हचाचा), को (कोणता)

नामे (पुं., स्त्री., नपुं.) - उज्जाणं, अंब-रुक्खो, छाया, पियामहो, पियामही, माउलो, मामी, महुमासो, अणज्ञाओ, जंबू, कूवो, पाढसाला, अंगण

विशेषणे - मणोहर, सीयला, महूर

क्रियापदे - गच्छ, पढ, कर, पणम, आगच्छ, भक्ख, वट्ठ, खा, खेल, हक्कार

शब्दार्थ

कल्थ - कोठे ?

उज्जाण (उद्यान) नपुं. बाग

गेह-समीवं - घराजवळ

अयं-सर्व. हा

को - सर्व. कोणता ?

जणय (जनक) पुं. पिता, वडील

अंब-रुक्ख (आप्रवृक्ष) पुं. आंब्याचे झाड

पियामह-पियामही - आजोबा, आजी

हेड्डा (दे.) अ. खाली

वीसाम (विश्राम) पुं. विश्रांती

पहाय (प्रभात) नपुं. सकाळ

माउलो-मामी - मामा-मामी

पणम (प्रणम) क्रि. प्रणाम करणे

सीयल (शीतल) वि. थंडगार

दोला-स्त्री. झोपाळा

सही (सखी) स्त्री. मैत्रीण

महुमास (मधुमास) पुं. वसंत ऋतू

वाउमंडल (वायुमंडल) नपुं. वातावरण

परिपूरिय वि. परिपूर्ण, भरलेले

कोइला (कोकिला) स्त्री. कोकिला

कुंडुंबिय (कौटुम्बिक) वि. कुटुंबातील

अणज्ञाय (अनध्याय) पुं. सुट्टी

पाढसाला (पाठसाला) स्त्री. शाळा

पिकक (पक्व) वि. पिकलेले

कूव (कूप) पुं. विहीर

भक्ख (भक्ष) क्रि. खाणे

उब्बोलण-निल्बोलण- (दे.) डुबक्या

हक्कार (दे.) क्रि. बोलावणे

बाढं - अ. ठीक आहे

तुरिय-क्रि. वि. -त्वरित, लगेच

गच्छ - क्रि. जाणे

चिढू-क्रि. बसणे

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

(१) या पाठात कोण-कोण एकमेकात संवाद करत आहेत ?

(२) आई-वडील व आजी-आजोबा आंब्याच्या झाडाखाली काय करत आहेत ?

(३) अरविंद बागेतील वातावरणाचे वर्णन कोणत्या शब्दात करतो ?

(४) नीला व अरविंद सुट्टीचे काय-काय बेत करत आहेत ?

२. या पाठातील अकारान्त, आकारान्त व इकारान्त नामे लिहा.

३. या पाठातील क्रियापदांचे अर्थ लिहा. पुस्तकातील व्याकरणविवेचनाच्या आधारे सर्व क्रियापदांची वर्तमानकाळातील रूपे लिहा.

प्रास्ताविक

१. मराठी भाषेत आपण चाक, ताक, काम, तण, आग या सारखे शब्द वापरतो. यांच्याशी जवळीक साधणारे संस्कृत शब्द अनुक्रमे चक्र, तक्र, कर्मन्, तृण, अग्नि, हेही आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहेत. या दोन्ही गटांतील शब्दांचा एकमेकांशी संबंध असल्यासारखे वाटते. वरील दोन्ही गटांतील शब्दांना सांधणारा एखादा दुवा असला पाहिजे असे लक्षात येते. या दोहोंना सांधणाऱ्या भाषेलाच प्राकृत भाषा असा सामान्य शब्द वापरला जातो. वर सांगितलेल्या संस्कृत शब्दांची प्राकृत रूपे - चक्र, तक्र, कर्म, तण, अग्नि अशी होतात.

२. प्राकृत ही एकच भाषा नसून तिच्यात अर्धमागधी, माहाराष्ट्री, जैन माहाराष्ट्री, शौरसेनी, पैशाची, अपभ्रंश इ. स्थलकालपरत्वे प्रचारात आलेल्या भाषांचा समावेश होतो. प्राकृत या शब्दाचे स्पष्टीकरण दोन प्रकारे करण्यात येते. (१) प्रकृति म्हणजे मूळ (भाषा), अर्थात संस्कृत. तेव्हा प्राकृत म्हणजे संस्कृतोद्भव भाषा. (२) प्राकृत म्हणजे मुळात असलेल्या भाषा; त्यांच्यावर संस्कार होऊन झालेली ती संस्कृत भाषा.

या प्राकृत भाषांपैकी अर्धमागधीला इतिहासात विशिष्ट स्थान आहे. पालि ही जशी बौद्ध धर्मग्रंथांची भाषा आहे, तशी अर्धमागधी ही जैनांच्या धर्मग्रंथांची भाषा आहे. भगवान महावीरांनी आपला धर्मोपदेश या भाषेतून केला. अर्धमागधी या नावाचे स्पष्टीकरण दोन प्रकारांनी करण्यात येते. (१) मागधी भाषेची अर्धी (म्हणजे काही) वैशिष्ट्यचे असणारी भाषा, (२) मगध म्हणजे स्थूलमानाने सध्याचे बिहार राज्य. या मगध राज्याच्या अर्ध्या भागात प्रचलित असणारी भाषा. अर्धमागधीलाच जैन आचार्य हेमचंद्र यांनी आर्ष म्हणजे ऋषिप्रणीत भाषा असे संबोधले आहे.

३. वस्तुत: संस्कृत आणि प्राकृत यात मूलभूत फरक नाही. सध्याच्या मराठीत जसा नागर मराठी व ग्रामीण मराठी असा भेद दाखवता येईल, तसाच काहीसा प्रकार संस्कृत व प्राकृत यांच्यातील संबंधाबाबत आहे. संस्कृत ही सुशिक्षितांची भाषा आहे असे म्हटल्यास प्राकृत भाषांना ग्रामीण भाषा असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. भाषा या स्थल, काल आणि त्यांच्यावर होणारे संस्कार या कारणांमुळे बदलत असतात. संस्कृतचा जसा प्राकृत भाषांवर प्रभाव पडलेला दिसतो, तसाच प्राकृत भाषांचाही संस्कृत

भाषेवर पांडाम झाल्याचे आढळते. आधुनिक भारतीय भाषांचा संस्कृतशी असलेला संबंध सर्वज्ञात व सर्वसंमत आहे. म्हणून प्राकृतभाषांच्या अभ्यासाशिवाय आधुनिक भाषांची जडणघण समजणार नाही.

४. अर्धमागधीमधील शब्दसंपत्ती बहुतांशी संस्कृतप्रमाणेच आहे. या शब्दांचे वर्गीकरण पुढील प्रमगे करण्यात येते. (१) तत्सम शब्द - ('त्या' समान म्हणजे संस्कृतप्रमाणे असणारे शब्द) उदा.- कमल, परम, वीर, तीर, तरु, सार, संसार, फल, इ. (२) तदभव शब्द - ('त्या'-पासून निर्माण झालेले म्हणजे संस्कृतपासून, त्यात काही नियमानुसार बदल होऊन निर्माण झालेले शब्द) उदा.- पूर्वी सांगितलेले चक्र, तक्र, कम्म, तण, अग्नि हे शब्द तदभव आहेत. (३) या शिवाय आणखी एका वेगळ्या प्रकारचे शब्द प्राकृत भाषांमध्ये आहेत. त्यांना 'देशी शब्द' असे नाव आहे. यांचे मूळ संस्कृतात सापडत नाही किंवा काहींचे मूळ सहजासहजी संस्कृत शब्दांशी नेऊन भिडविता येत नाही. उदा.- गोस (सकाळ), चंग (चांगला), डाला (फांदी), बप्प (बाप), कोडु (कौतुक). या देशी शब्दांचे वैशिष्ट्य असे की त्यांपैकी कित्येक तसेच्या तसे किंवा परिवर्तित स्वरूपात आधुनिक भारतीय भाषांत आढळतात.

५. प्राकृत साहित्य - श्वेतांबर जैनांचे ४५ धर्मग्रंथ अर्धमागधी भाषेत आहेत. अन्य प्राकृत भाषांतूनही विपुल प्रमाणात साहित्य निर्माण झालेले आहे. त्यात पउमचरिय, सेतुबंध या सारखी महाकाव्ये, कर्ष्णमंजरी, चंदलेहा यासारखे नाट्यवाङ्मय, कुचलयमालासारखे कथावाङ्मय, गाहासत्तसई, वज्जालग्न या सारखे मुक्तक काव्यांचे संग्रह यांचा उल्लेख करता येईल. प्राकृत भाषांची व्याकरणे व शब्दकोशही रचण्यात आलेले आहेत.

६. वर्णमाला -

स्वर - (स्वतंत्रपणे उच्चारता येण्याजोगा वर्ण म्हणजे स्वर)

न्हस्व स्वर - अ इ उ एँ ओँ

दीर्घ स्वर - आ ई ऊ ए ओ

टीप - (१) संस्कृत वर्णमालेतील ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ हे स्वर अर्धमागधीत नाहीत.

(२) संस्कृतमध्ये ए आणि ओ हे स्वर नित्य दीर्घ आहेत. अर्धमागधीत, विशेषत: पक्ष्यात. वृत्ताच्या सोयीसाठी ए आणि ओ हे स्वर न्हस्व होऊ शकतात. न्हस्व ए आणि ओ हे स्वर एँ आणि ओँ असे लिहिण्याची पद्धत आहे.

व्यंजने - (स्वरांच्या मदतीने उच्चारता येण्याजोगा वर्ण म्हणजे व्यंजन)

नाव	स्थान	व्यंजने				
क-वर्ग	(कंठ)	क	ख	ग	घ	ड
च-वर्ग	(तालु)	च	छ	ज	झ	ञ
ट-वर्ग	(मूर्धा)	ट	ठ	ડ	ढ	ण
त-वर्ग	(दंत)	त	थ	द	ध	न
प-वर्ग	(ओष्ठ)	प	फ	ब	भ	म
अन्तःस्थवर्ण		य	र	ल	व	
ऊष्मवर्ण		स	ह	(ह या व्यंजनास महाप्राण असेही म्हणतात)		

अनुस्वार —

- टीप -** (१) संस्कृतमधील श आणि ष ही व्यंजने अर्धमागधीत नाहीत. त्यांच्या ऐवजी स या व्यंजनाचा उपयोग केला जातो.
- (२) संस्कृतमधील ड आणि ज या व्यंजनांचा अर्धमागधीत प्रायः उपयोग केला जात नाही.
- (३) संस्कृतमधील विसर्ग अर्धमागधीत नाही.
- (४) अनुनासिकापुढे व्यंजन आल्यास त्याचा अनुस्वार करण्याची प्रथा आहे. उदा. वंक, संख, अंजलि, कंप, पयंड.
- (५) मराठी वर्णमालेतील ळ, क्ष, झ ही व्यंजने अर्धमागधीत नाहीत.

अभ्यास

- पुढे दिलेल्या शब्दांचे तत्सम आणि तदभव असे वर्गीकरण करा.
विहग, घड, सोहा, नर, मल, माला, धम, वसु
- पुढील अर्धमागधी शब्दांचे अर्थ सांगा -
मुह, नयण, पसु, अणि, पत्थर, रिण, दुळ, नमोकार.
- अर्धमागधीतील शब्दांचे तीन प्रकार सांगून प्रत्येकाचे एक एक उदाहरण क्या.

२. बीओ पाढो
को किं करेइ

१

अयं सिवालओ ।

सिवालयस्स परिसरो रमणिज्जो ।

सब्वे जणा सिवालयं गच्छति सिवं पणमति य ।

अरविंदो मिलिंदो य उज्जाणं गच्छति ।

ते विविहाइं पुण्ठ-फलाइं आणेति ।

माहवी, नेहा य ध्वल-कमलाइं आणेति, सिवं च अणेति ।

सिव-रत्तीए महूसवे सब्वे जणा मिलिऊण देउलं विहूसेति, सिलोगे य गायंति ।

२

अहं पोत्थगं पढामि ।

छतो अजङ्गयणं करेइ ।

निवो गामं रक्खइ ।

सेवगो सामिं सेवइ ।

सीहो तिणं न भक्खइ ।

मिया रणे तिणं भुंजंति, नईए सीयलं जलं च पिबंति ।

साहू तवं तवेइ, जणाणं धम्मं उवएसइ, सब्वाणं मंगलं च इच्छइ ।

मेहा जलं वरिसंति ।

अग्गी वणं डहइ ।

कई दुज्जणं निंदइ ।

बुहा नाणं इच्छंति ।

जहा हुयवहो कडुं डहइ, तहा महा-पुरिसा रागदोसाइं विणासेति ।

सब्वे जणा सुहं इच्छंति न दुक्खं ।

आमे सच्चं व्यामो ।

जणणी सोहणं कहाणगं कहेइ ।
 सज्जणो खमा-सत्थं एव पउंजइ ।
 मुणी आभरणाङं चयइ ।
 सूरिओ सब्बत्थं पगासं पसारेइ ।
 चंद-किरणा सययं अमयं वरिसंति ।

भमरो पुष्प-रसं आसाएँ ।
 रुक्खा जहिच्छं पुष्प-फलाइँ देंति ।
 महु-मकिख्या महु-कोसं करेति ।
 गहवई भिकखुं निमंतेइ ।
 बालो मोरस्स चित्तं पासइ ।
 तुमं पासायं पविससि ।
 अम्हे मोयगे भक्खामो ।
 नासिया गंधस्स गहणं करेइ, जीहा रसं आसाएँ ।
 अम्हे कण्णेहि गीयं सुणामो ।

४

मालायारो मालं गुफेइ ।
 तेलिओ तेलं विकिणइ ।
 कुंभयारो घडे करेइ ।
 सूडयारो वथाइं सिब्बइ ।
 सुवण्णयारो कुंडलं घडेइ ।
 चम्मयारो उवाहणं करेइ ।
 वेज्जो ओसहं देइ ।
 चित्तयारो गणेसस्स चित्तं चित्तेइ ।
 गायओ मंद-सरेण महुरं गीयं गाइ ।
 वणिओ आवणे ववहारं करेइ ।
 सिष्णी देव-पडिमं घडेइ ।
 किसीवलो खेत्तं करिसइ ।
 कंडहारा वणाओ कट्टाइं आणेति ।
 आहीरी दुब्बं दुहइ ।
 घरिणी दहिं महइ ।
 आयरिओ संघस्स भारं वहइ ।

टीप - कर्तीवाक्यात कर्म नेहमी द्वितीयेत वापरतात. पाठातील ठळक शब्द द्वितीया विभक्तीत आहेत. कर्ता जी गोष्ट क्रियेने साधतो त्यास कर्म म्हणतात. तसेच सामान्यतः जेथे जावयाचे त्याचीही द्वितीया केली जाते. या पाठात विविध प्रकारचे कर्ते, कर्म व क्रियापदे योजून द्वितीया विभक्तीचा विस्तृत परिचय करून दिला आहे.

शब्दार्थ

सिवालय (शिवालय) पुं. शिवमंदिर
 मिय (मृग) पुं. हरीण किंवा कोणताही पशु
 सिलोग (श्लोक) पुं. श्लोक, स्तुती
 अप्य (अपेय) क्रि. अपेण करणे
 हुयवह (हुतवह) पुं. अम्नी
 अमय (अमृत) नपुं. अमृत
 आसाय (आस्वादय) क्रि. चाखणे,
 आस्वाद घेणे
 महुकोस (मधुकोष) पुं. मधाचे पोळे
 निमंत (निमन्त्रय) क्रि. निमंत्रित करणे
 नासिया (नासिका) स्त्री. नाक
 मालायार (मालाकार) पुं. माळी
 चम्मयार (चर्मकार) पुं. चांभार
 किसीवल (कृषीवल) पुं. शेतकी
 कटुहार (काष्ठहार) पुं. लाकूडतोड्या
 ओसह (औषध) नपुं. औषध
 देवपदिमा (देवप्रतिमा) स्त्री. देवाची मूर्ती
 आयरिय (आचार्य) पुं. आचार्य, गुरु
 भार (भार) पुं. जबाबदारी
 मह (मथ) क्रि. घुसळणे, मंथन करणे
 करिस (कृष) क्रि. नांगणे

सिव-रत्नीए महासवो - शिवरात्रीचा
 उत्सव
 विहूस (विभूषय) क्रि. शृंगारणे
 माहवी, नेहा (माधवी, स्नेहा) स्त्री. मुलींची
 नावे
 नाण (ज्ञान) नपुं. ज्ञान
 इच्छ (इच्छ) क्रि. इच्छा करणे
 खामा-सत्थ (क्षमा-शस्त्र) नपुं. क्षमारूपी
 शस्त्र
 मधुमक्खिया (मधुमक्खिका) स्त्री. मधमाशी
 जहिच्छ (यथेच्छ) क्रि. वि. इच्छेनुसार
 मोर (मशूर) पुं. मोर
 मोदग (मोदक) पुं. मोदक, लाडू
 जीहा (जिहा) स्त्री. जीभ
 सूडयार (सूचिकार) पुं. शिंपी
 सुवर्णण्यार (सुवर्णकार) पुं. सोनार
 सिप्पी (शिल्पिन्) पुं. मूर्तिकार, शिल्पकार
 आभीरी (आभीरी) स्त्री. गवळण
 घरिणी (गृहिणी) स्त्री. गृहिणी
 आवण (आपण) पुं. नपुं. दुकान

अभ्यास

- या पाठात कोणकोणते कर्ते आले आहेत? त्या नामांची अकारान्त, इकारान्त, उकारान्त अशी विभागणी करा.
- या पाठातील द्वितीया विभक्तीत आलेल्या सर्व कर्मांचा छोटासा संग्रह करा व ती रूपे व्याकरण-विवेचन ३ मधील रूपांशी ताढून बघा.

३. या पाठातील सर्व क्रियापदे अर्थासह एकत्रित लिहून काढा. त्यांची वर्तमानकाळाची रूपे व्याकरण-विवेचनातील रूपांशी जुळवून पाहा.
४. द्वितीया विभक्तीची योग्य रूपे घालून वाक्ये पूर्ण करा -
- (१) बालो रुखमि (पत्थर) खिवइ ।
  - (२) अग्नी (धूम) मुंचइ ।
  - (३) चोरो जणां (धण) चोरेइ ।
  - (४) निवो (जुळज्ज) न चयइ ।
  - (५) पुत्रो (जणय) सम्माणेइ ।
५. पुढील वाक्यांचे अर्धमागधीत भाषांतर करा -
- (१) मी देवाला वंदन करते.
  - (२) तू गीत गातोस.
  - (३) तुम्ही पाठ वाचता.
  - (४) मिलिंद मोदक खातो.
  - (५) मांजर दूध पिते.

व्याकरण-विवेचन - (२)

वर्ण-परिवर्तन

१. संस्कृतमधील जे शब्द जसेच्या तसे अर्धमागधीत वापरले जातात (म्हणजेच तत्सम शब्द), ते ओळखण्याच्या बाबतीत काही अडचण येत नाही. परंतु सामान्यपणे सर्वच प्राकृत भाषांमध्ये तदभव शब्दांचे प्रमाण खूप मोठे आहे. त्यामुळेच संस्कृतमधून अर्धमागधीत एखादा शब्द येतो तेव्हा त्यात काय बदल होतो याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. या बदलांना वर्ण-परिवर्तन असे म्हणतात. या खेरीज राहिलेल्या देशी शब्दांचा स्वतंत्र विचार करावा लागेल.

२. स्वर-परिवर्तन - ऋ, ऋ, लृ, ऐ, औ हे स्वर अर्धमागधीत नाहीत. ज्या संस्कृत शब्दांत हे स्वर येतात ते शब्द अर्धमागधीत कसे बदलतात ते पाहू.

(१) ऋ, ऋ या स्वरांचा अ, इ, उ किंवा रि असा बदल होतो.

अ - घय (घृत), कय (कृत), तण्हा (तृष्णा)

इ - किमि (कृमि), मिंग (मृग), सिंगार (शृङ्गार)

- उ - बुत्तंत (वृतान्त), मुसा (मृषा), पाउस (प्रावृष)
- रि - रिसि (ऋषि), रिण (ऋण), सरिस (सदृश)
- (२) लृ या स्वराचा इलि असा बदल होतो - किलित्त (क्लृप्त)
- (३) ऐ या स्वराचा ए किंवा अळ असा बदल होतो -
वेर, वझर (वैर), सेल (शैल), वेज्ज (वैक्ष), वझस्स (वैश्य), दझव्व
(दैव)
- (४) औ या स्वराचा ओ किंवा अउ असा बदल होतो.

कोमुई (कौमुदी), कोसंबी (कौशाम्बी), ओसह (औषध), कउरव (कौरव),
पउर (पौर), परंतु अपवादात्मक म्हणून गौरव शब्दातील औ चा आ असाही बदल होतो
- गारव

३. व्यंजन-परिवर्तन - व्यंजनांचे दोन प्रकार आहेत. केवल (असंयुक्त) व
संयुक्त.

(१) केवल किंवा असंयुक्त व्यंजन उदा. क, ख, ग, घ, च, द इत्यादि. (येथे
'अ' स्वरयुक्त व्यंजने दिली आहेत.)

(२) मध्ये स्वर न येता लागोपाठ दोन किंवा अधिक व्यंजने आल्यास त्यास
संयुक्त व्यंजन असे म्हणतात. उदा. क्र = कू + र, स्प = सू + प

४. असंयुक्त व्यंजनातील परिवर्तन - शब्दात व्यंजन हे प्रारंभी, मध्ये किंवा
शेवटी येऊ शकते. उदा. विद्युत् या शब्दात व् हे आक्ष्य व्यंजन आहे, द + य हे मधले
संयुक्त व्यंजन आहे, तर त हे अंत्य व्यंजन आहे. स्थानपरत्वे येणाऱ्या या व्यंजनांचे काय
काय बदल होतात ते पाहू.

(अ) (१) आक्ष्य 'य' चा 'ज' असा बदल होतो. उदा. जम (यम), जस
(यश), जत्ता (यात्रा)

(२) 'श' आणि 'ष' ही व्यंजने आक्ष्य, मध्य किंवा अंत्य कोणत्याही
स्थानी आली तरी त्यांचा सामान्यतः स असा बदल होतो. उदा. सयल (शकल), उसा
(उषा), सर (शर), पुरिस (पुरुष)

(ब) अंत्य व्यंजन - अर्धमागधीत व्यंजनान्त शब्द नाहीत, म्हणजेच शब्दाच्या
शेवटी व्यंजन नसते. अंत्य व्यंजनाचा लोप होतो किंवा त्यात स्वर मिळवून तो शब्द
स्वरान्त केला जातो. उदा. सिर (शिरस), दाम (दामन), विज्जु (विद्युत), आवई
(आपद), आउस (आयुस), पाउस (प्रावृष)

(क) मध्य व्यंजन - शब्दाच्या आरंभी नसलेल्या क, ग, च, ज, त, द या व्यंजनांचा लोप होतो. लोप होऊन राहिलेला स्वर 'अ' किंवा 'आ' असल्यास त्याबदल अनुक्रमे य किंवा या असा बदल होतो. यालाच 'य-श्रृति'चा नियम असे म्हणतात.

उदाहरणे -

(अ) सयल (सकल), नयर (नगर), गय (गज किंवा गत)

(ब) वियार (विकार किंवा विचार), आयार (आचार), उयार (उदार)

(क) सउण (शकुन), पूऱ्य (पूजित), पईव (प्रदीप)

'य-श्रृति'चा नियम महत्त्वाचा आहे, कारण त्यावरून अर्धमागधीतील बन्याच शब्दांचा उलगडा होऊ शकतो. मात्र या नियमाला अपवादही बरेच आहेत.

उदा. जोग (योग), राग, उदग (उदक), आगास (आकाश), लोग (लोक), काग (काक), एग (एक) इ.

शब्दाच्या आरंभी नसलेल्या -

(१) ख, घ, थ, ध, फ, भ या व्यंजनांचा ह असा बदल होतो. उदा. मुह (मुख), मेह (मेघ), कहा (कथा), महु (मधु), विहल (विफल), लाह (लाभ)

(२) ठ आणि ठ यांचा अनुक्रमे ड आणि ढ असा बदल होतो - वड (वट), सढ (शठ)

(३) न चा ण असा बदल होतो - नयण (नयन), पाण (पान), जण (जन)

(४) प चा व असा बदल होतो - पाव (पाप), साव (शाप), उवमा (उपमा)

५. संयुक्त व्यंजनातील परिवर्तन -

(१) अर्धमागधीत आणि एकूण सर्वच प्राकृत भाषांमध्ये शब्दाच्या आरंभी संयुक्त व्यंजन येत नाही. उदा. खय (क्षय), झाण (ध्यान), पहा (प्रभा). मात्र या नियमालाही काही अपवाद आहेत. उदा. एहाण (स्नान), म्हि, त्ति (इति)

(२) सरूपीकरण - शब्दाच्या आरंभी नसलेल्या संयुक्त व्यंजनातील घटक वेगवेगळ्या वर्गातील असल्यास ते एकाच वर्गातील केले जातात. याला सरूपीकरणाचा किंवा समानीकरणाचा नियम असे म्हणतात.

उदा. वक्खाण (व्याख्यान), वग्ध (व्याघ्र), निव्धण (निर्धन), अत्थ (अर्थ), उक्कंठा (उत्कंठा), पक्क (पक्व).

(टीप - कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग आणि पवर्ग असे व्यंजनांचे पाच गट केलेले आहेत. त्याबद्दल माहिती व्याकरण विवेचन-१ मध्ये दिली आहे.)

(३) संयुक्त व्यंजन टाळण्यासाठी पुढील उपायांचाही अबलंब केला जातो.

(अ) मध्ये स्वर घालणे (स्वरभक्ति) - संयुक्त व्यंजनापैकी एक घटक अंतःस्थ वर्ण ह किंवा अनुनासिक असेल तर त्या दोन्ही घटकांमध्ये अ, इ, उ यापैकी एखादा स्वर घालता जातो. उदा. दुवार (द्वार), किलेम (क्लेश), कसिण (कृष्ण), सिविण (स्वन), सिणाण (स्नान), पसिण (प्रश्न)

(ब) अनुस्वार घालणे - बंक (बक्र), पंख (पक्ष), अंसु (अश्व)

(क) आरंभी वर्ण घालणे (आदिवर्णांगम) - इत्थी (स्त्री), वुत्त (उक्त), विय (इव)

(४) मूळ शब्दात संयुक्त व्यंजन नसताना त्याच्या अर्धमागधी रूपात संयुक्त व्यंजन येते. उदा. तेल्ल (तैल), सेव्वा (सेवा), जोव्वण (यौवन)

६. काही वर्णांत होणारे इतर बदल -

(अ) वर्णलोप - देउल (देवकुल), राउल (राजकुल), रण (अरण्य)

(ब) वर्णांची अदलाबदल (वर्णविपर्यय) - वाणारसी (वाराणसी), वाहणा (उपानहौ), दीहर (दीर्घ), मरहड (महाराष्ट्र)

(क) य, व् या व्यंजनांचा अनुक्रमे इ, उ असा बदल होणे. उदा. अब्भिंतर (अभ्यन्तर), तुरियं (त्वरितम्)

(ड) संयुक्त व्यंजनातील एका घटकाचा लोप झाल्यावर अगोदरचा स्वर न्हस्व असल्यास दीर्घ होतो. उदा. ऊसास (उच्छ्वास), कासव (कश्यप), माणूस (मनुष्य), सीस (शिष्य)

अभ्यास

१. खालील शब्दांचे अर्थ संगां -

जणणी, उयर, मेह, महुर, दंसण, सिलोग, लक्खण, विज्जा, ऊसव

२. खालील शब्दांबद्दल अर्धमागधी शब्द क्या -

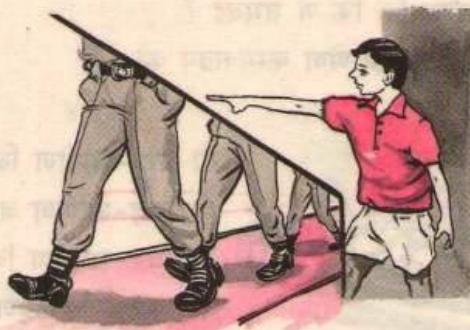
पक्व, ऋषि, गौरव, वैद्य, यात्रा, विक्षुत, शाप, प्रश्न, दैव, देवकुल

३. तड़ओ पाढो
केण किं कीरड ?

१

अहं नेत्तेहि पासामि ।
अम्हे कण्णेहि सुणेमो ।
तुमं हत्थेण लिहसि ।
तुम्हे हत्थेण भुंजह ।
सो मुहेण भासइ ।
ते पाएहि गच्छति ।

२

पुरिसो चोरं दंडेण ताडेइ ।
चोरो खंधेण कुक्कुरं वहइ ।
अहं लेहणीए लेहं लिहामि ।
अहं अलंकारेहि सरीरं विहूसेमि ।
सीहो नहेहिं गयं दारेइ ।
अज्जा मालाए जवइ ।
सो नेत्तेण काणो, कण्णेहि च बहिरो ।
साहू मोणेण झाणेण च तवं आयरइ ।
सा करणेण जलं पिवइ ।
सउंदला जलेण रुक्खे सिंचइ ।
वेज्जो ओसहेण रोगं अवणेइ ।

३

लोहेण कित्ती नस्सइ ।
उज्जमेण पुरिसा धणं अज्जंति ।
विणएण सीसो सोहइ ।

पूयाए विणू तुस्सइ ।

अज्ज पुणोहि मए गुरु दिडो ।

अहंकारेण पुरिसो किं कज्जाइं साहेइ ?

परिस्समेण किं किं ण संभवइ ?

सावगो धम्म-झाणेण कम्मक्खयं करेइ ।

सो वाउ-जाणेण विएसं गच्छइ ।

भारवाह-जाणेण जणा वत्थूइं इओ तओ नेति ।

बलीवद्द-सगडेण किसीवलो खेतं जाइ ।

जणा मरुभूमीए उट्टेण गच्छंति ।

५

लक्खणो रामेण सह वणं गंच्छइ ।

सो दहिणा सह ओयणं भुजइ ।

इंधणेण विणा किं अग्गी पञ्जलइ ?

जलेण विणा किं मच्छो जीवइ ?

अंधस्स किं दीवेण ?

बहिरस्स किं गीएण ?

अलं अरसियस्स संगेण ।

अलं परोवएसेण ।

टीप - हा पाठ तृतीया विभक्तीच्या उपयोगासाठी योजला आहे. ठळक अक्षरातील शब्द तृतीया विभक्तीतील आहेत. कर्ता ज्या साधनाने कार्य साधतो त्या साधनाची तृतीया विभक्ती योजतात. अनेक प्रकारच्या अव्ययांबरोबरही तृतीया योजतात. वरील पाठात सह (बरोबर), विणा (शिवाय), किं (काय उपयोग ?), अलं (पुरे, नको) या अव्ययांबरोबर तृतीयेचा वापर करून दाखविला आहे.

शब्दार्थ

केण (केन) सर्व. कशाने	कीरड (क्रियते) केले जाते
किं (किम्) सर्व. काय	कुक्कुर (कुक्कुर) पुं. कुत्रा
नेत्त, कण्ण, हत्थ, मुह, पाय	जव (जप) क्रि. जप करणे
(नेत्र, कर्ण, हस्त, मुख, पाद) डोळे,	करग (करक) पुं. लोटा
कान, हात तोंड व पाय (हे शरीराचे	झाण (ध्यान) नपुं. ध्यान, चिंतन
अवयव आहेत)	अव+णी (अप+नी) क्रि. दूर करणे
दार (दारय) क्रि. फाडणे	विष्णू (विष्णु) पुं. विष्णू
मोण (मौन) नपुं. मौन	सावग (श्रावक) पुं. सत्य, अहिंसा इ.
सउंदला (शकुंतला) स्त्री. शकुंतला	अनुब्रतांचे पालन करणारा गृहस्थ
लोह (लोभ) पुं. लोभ	कर्मकर्खय (कर्मक्षय) पुं. कर्माचा प्रभाव
उज्जम (उद्याम) पुं. उक्कोग	क्षीण करणे
धम्मझाण (धर्मध्यान) नपुं. शुभचिंतन,	भारवाहजाण (भारवाहयान) नपुं. मालगाडी
धार्मिक विचारचिंतन	ने (क्रि.) नेणे
वाउजाण (वायुधान) नपुं. विमान	प्रज्जल (प्रज्वल) क्रि. प्रज्वलित होणे
बलीवद (बलीवर्द) पुं. बैल	परोवेस (परोपदेश) पुं. दुसऱ्यांना उपदेश
उड्ह (उष्ट्र) पुं. उंट	मच्छ (मत्स्य) पुं. मासा
ओयण (ओदन) पुं. भात	

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

(१) मी कशाने पाहतो ?	(२) ते कशाने चालतात ?
(३) मी कशाने शारीर अलंकृत करतो ?	(४) साध्वी कशाने जप करते ?
(५) वैक्य कशाने रोग दूर करतो ?	(६) कीर्तीचा नाश कशामुळे होतो ?
(७) पुरुष कशाने धनार्जन करतात ?	(८) श्रावक कशाने कर्मक्षय करतो ?
(९) तो कशाबरोबर भात खातो ?	(१०) कोणाची संगत टाळावी ?

२. विमान, मालगाडी व बैलगाडी यांना कोणते शब्द पाठात आले आहेत ?

३. या पाठातील सर्व प्रश्नार्थक वाक्यांचा अर्थ लिहून काढा.

४. व्याकरण विवेचनात दिलेली देव, माला आणि वण या शब्दांची तृतीयेची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे लिहा. त्याप्रमाणे पुरिस, अज्जा व पुण्ण या शब्दांचीही तृतीयेची रूपे लिहा.

नामे, विशेषणे

१. अर्धमागधीत शब्दाच्या शेवटी व्यंजन येत नसल्याने संस्कृतप्रमाणे व्यंजनान्त शब्द अर्धमागधीत नाहीत. फक्त स्वरान्त शब्दांचाच विचार करायचा आहे.

२. अर्धमागधीत संस्कृतप्रमाणे तीन वचने (एकवचन, द्विवचन व बहुवचन) नसून प्रचलित भारतीय भाषांप्रमाणे फक्त एकवचन आणि अनेकवचन अशी दोन वचने आहेत.

३. चतुर्थी ही विभक्ती वगळून इतर सर्व विभक्ती (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, संबोधन) अर्धमागधीत आहेत. चतुर्थीकरिता अर्धमागधीत सामान्यतः षष्ठी वापरली जाते. काही वेळा 'अड्डा' हा प्रत्यय जोडून चतुर्थीचा अर्थ सिद्ध करतात.

४. पुंलिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुंसकलिंग अशी तीन लिंगे अर्धमागधीत आहेत.

५. विशेषणे ही नामप्रमाणेच चालतात. अव्यायाचे रूप बदलत नाही. म्हणून नामे व विशेषणे या प्रमाणे ती चालवली जात नाहीत.

अकारान्त पुं. देव शब्द

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
---------	-------	---------

प्रथमा	देवो, देवे	देवा
--------	------------	------

द्वितीया	देवं	देवे, देवा
----------	------	------------

तृतीया	देवेण, देवेणं	देवेहि, देवेहिं
--------	---------------	-----------------

पंचमी	देवा, देवाओ	देवेहितो
-------	-------------	----------

षष्ठी	देवस्स	देवाण, देवाणं
-------	--------	---------------

सप्तमी	देवे, देवंसि, देवम्मि	देवेसु, देवेसुं
--------	-----------------------	-----------------

संबोधन	देव	देवा
--------	-----	------

देव शब्दप्रमाणेच इतर अकारान्त पुं. नामे व विशेषणे चालवावीत. काही अकारान्त पुं. शब्द - जिण, धम्म, जण, वाणर, गाम, सीह, कोव, सूरिय, चंद टीप - वर दिलेल्या विभक्तींचे अर्थ पुढे उदाहरणांच्या साहाय्याने स्पष्ट केले आहेत

(१) प्रथमा - अर्थ-कर्ता

बालओ सालं गच्छइ । (मुलगा शाळेत जातो)

फलं पडइ । (फळ पडते)

(कर्तरी प्रयोगात कर्त्याची प्रथमा विभक्ती असते. कर्मणी प्रयोगात कर्माची प्रथमा विभक्ती असते.)

(२) द्वितीया - अर्थ-कर्म

समणो धर्मं कहेइ (साधू धर्म सांगतो.)

(कर्तरी प्रयोगात कर्माची द्वितीया विभक्ती असते.)

(३) तृतीया - अर्थ-करण, कर्ता

रखगो दंडेण चोरं तालेइ । (रखवालदार काठीने चोराला मारतो.) - करण

रामेण रावणो हओ । (रामाने रावणाला ठार केले.) - कर्ता

(करण म्हणजे साधन. कर्मणी व भावे प्रयोगात कर्त्याची तृतीया विभक्ती होते.)

(४) पंचमी - अर्थ-अपादान (पासून हा अर्थ)

आगासाओ पाउसो वरिसइ । (आकाशातून पाऊस पडतो.)

(५) षष्ठी - षष्ठीचा दोन तन्हेने उपयोग होतो.

(६) चतुर्थीएवजी - अमच्चो निवस्स वुतं कहेइ । (मंत्री राजाला वृत्त सांगतो.)

(२) संबंध दाखवण्यासाठी - पायवस्स फलं । (झाडाचे फळ)

(६) सप्तमी - अर्थ-अधिकरण (जागा, स्थळ हा अर्थ)

बालओ आसणे उविसइ । (मुलगा आसनावर बसतो.)

(७) संबोधन - अर्थ-बोलावणे, निमंत्रण देणे

भो सेवग, आगच्छ तुरियं । (अरे सेवका ! लवकर ये.)

अकारान्त नपुं. वण शब्द

विभक्ती ए.व. अ.व.

प्रथमा वण वणाइं, वणाणि

द्वितीया - „- - „-

संबोधन वण वणाइं, वणाणि

अन्य विभक्तींची रूपे देव शब्दाप्रमाणे होतात.

वण शब्दाप्रमाणे पुण्य, पण्ण, घर, उज्जाण, कम्म, सील, पुण्ण इ.

अकारान्त नपुं. शब्द चालवावेत.

आकारान्त स्त्री. माला शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्रथमा	माला	माला, मालाओ
द्वितीया	मालं	माला, मालाओ
तृतीया	मालाए	मालाहि, मालाहिं
पंचमी	मालाए, मालाओ	मालाहिंतो
षष्ठी	मालाए	मालाण, मालाणं
सप्तमी	मालाए	मालासु, मालासुं
संबोधन	माला, माले	माला, मालाओ
या प्रमाणेच साला, बाला, पूया, देवया, गंगा, कन्ना इ. आकारान्त स्त्री.		
शब्द चालवावेत.		

टीप - धातुसाधित विशेषणे आणि इतर विशेषणे यांचे लिंग, वचन व विभक्ती या विशेष्याच्या लिंग, वचन व विभक्तीप्रमाणे बदलतात.

उदा. सोहणो गामो | सोहणं वणं | सोहणा माला |

अभ्यास

१. कंसातील सूचनांनुसार शब्दांची रूपे द्या -

- (१) जिण (द्वि. अ.व.) (२) सीह (स. ए.व.) (३) पुण्फ (प्र. अ.व.)
- (४) देवया (पं. ए.व.) (५) पूया (तृ. अ.व.)

२. रूपे ओळखा -

- (१) नेरु (२) घम्माण (३) पुण्णाइ (४) कन्नाए (५) सालं

३. जोड्या लावा -

अ - गट	आ - गट
(१) घवलो	(अ) देवयाओ
(२) वंकाइ	(आ) कागो
(३) कालो	(इ) सिंगाइ
(४) महरेहि	(ई) चंदो
(५) पुज्जाओ	(उ) फलेहिं

४. चउत्थो पाढो

कम्हा किं

सो गेहाओ निकखमिऊण वणंतरे गच्छइ ।

रुक्खेहितो फलाइं पडंति ।

भमरो पुष्काओ पुष्फ संचरइ ।

पायवाओ बलाया उड्डेति ।

सो वणयरो महु-कोसेहितो महुं चिणेइ ।

वणेहितो जणाणं बहु-लाहो हवइ ।

संभमेण तीए हत्थाओ थाली पडिया ।

सिष्पिणो पब्बव्याओ पाहाणा नेंति ।

सो किं ममाओ विसिङ्गो ?

बहु-मुलं रयणं हत्थाओ रयणायरमि पडइ ।

तंतुवाओ कप्पासाओ सुत्ताइं लहइ, सुत्तेहितो वत्थाइं करेइ ।

कण्हो महुराओ बारगाउरिं गच्छइ ।

साहाहितो पसाहाओ पाउभवंति ।

परिग्रहाओ लोहो संजायइ ।

साहू सब्ब-दुक्खेहितो अप्पाणं मुंचइ ।

गिहे सप्पाओ भयं नत्थि ।

कामाओ कोहो जायइ ।

संकप्पेहितो कामो पहवइ ।

लोए पुणेहितो पावाइं अहिगाइं ।

बालओ आमूलाओ कहं सुणेइ ।

कडेहितो कम्मेहितो केसिमवि न मोक्खो ।

सीलं वरं कुलाओ, दारिद्रं च रोगाओ, विज्ञा रज्जाओ वरं ।

विरम राग-दोसेहितो ।

मा बीहसु आवयाओ ।

टीप - पंचमी विभक्तीसाठी हा पाठ योजला आहे. ठळक अक्षरातील शब्द पंचमी विभक्तीत आहेत. पंचमीचा अर्थ 'अपादान' म्हणजे अलग होणे, दूर जाणे असा आहे. मराठीत ऊन, हून, पासून, कडून अशा शब्दांनी पंचमी व्यक्त होते. ज्या वस्तुपासून अलग व्हायचे तिची पंचमी असते. वृक्षापासून फल पडते म्हणून 'वृक्ष' शब्दाची पंचमी योजून 'रुक्खाओ फलं पडइ' असे वाक्य बनते. केवळ शारीरिक स्तरावरच नव्हे तर मानसिक, भावनिक वा बौद्धिक दृष्टीने दूर जाण्याच्या क्रियेसाठीही पंचमी वापरतात. 'बीह' (भिणे) क्रियेचा वापर करताना - ज्याच्यापासून भीती त्याची पंचमी असते. 'विरम' या क्रियापदाला पंचमीची अपेक्षा असते.

शब्दार्थ

संभम (सम्भ्रम)	पुं. (मानसिक) गोंधळ	निकखमिझण (निष्क्रम्य) अ. बाहेर पद्धून
पव्यय (पर्वत)	पुं. पर्वत	पाहाण (पाषाण) पुं. दगड
ममाओ 'अम्हे'	सर्व. पं. ए.व. माझ्याहून	रयणायर (रत्नाकर) पुं. समुद्र
बलाय (बलाक)	पुं. बगळा	पायव (पादप) पुं. वृक्ष
सुत (सूत्र)	पुं. दोरा, सूत	तंतुवाय (तन्तुवाय) पुं. विणकर
साहापसाहा (शाखाप्रशाखा)	स्त्री.	कण्ह (कृष्ण) पुं. कृष्ण
मोठ्या व छोट्या फांक्या		पाउब्बव (प्रादुर्भव) क्रि. उद्भवणे
संजाय (सं + जन)	क्रि. उत्पन्न होणे.	परिगण (परिग्रह) पुं. वस्तूचा संचय
अहिंग (अधिक)	वि. जास्त	जाय (जन) क्रि. उत्पन्न होणे
मोक्ख (मोक्ष)	पुं. सुटका, मुक्ती	वरं (वरं) अ. वरे, अधिक चांगले
कड (कृत)	वि. केलेल्या	

अभ्यास

१. या पाठातील पंचम्यन्त पदांचे अर्थ लिहा.
२. या पाठातील क्रियापदांचा छोटासा संग्रह करा.
३. या पाठातील अकारान्त, इकारान्त व उकारान्त पुलिंगी, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी नामे लिहा.
४. अर्धमागाधीत भाषांतर करा.
  - (१) डोळ्यातून अशुधारा पदू लागल्या.
  - (२) हातातून लेखणी पडली.
  - (३) आई मुलाकडून काही अपेक्षा करत नाही. (क्रि. अवेक्खइ)
  - (४) कमला भांडणाला भिते. (क्रि. बीहइ)
  - (५) आम्हाला गाईपासून दूध मिळते. (क्रि. लहामो)

क्रियापदांची रूपे

१. अर्धमागधीमध्ये वर्तमानकाळ, भूतकाळ व भविष्यकाळ हे तीन काळ आणि आज्ञार्थ व विध्यर्थ हे दोन अर्थ आहेत.

२. प्रथम पुरुष (मी, आम्ही); द्वितीय पुरुष (तू, तम्ही); तृतीय पुरुष (तो, ती, ते; ते, त्या, ती) हे तीन पुरुष आणि एकवचन व अनेकवचन अशी दोन वचने अर्धमागधीत आहेत.

३. सोयीसाठी धातूंचे पुढीलप्रमाणे तीन गण म्हणजे गट केलेले आहेत.

(१) अकारान्त धातू (उदा. गच्छ, पास)

(२) अन्त्य अ चा ए होणारे धातू (उदा. कर, गण)

(३) अन्य स्वर अंती असणारे धातू (उदा. गा, ने, हो)

वर दिलेल्या तीनही गणातील धातूंची वर्तमानकाळी रूपे पुढे दिली आहेत.

गच्छ (जाणे)

ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	गच्छामि
द्वि.पु.	गच्छसि
तृ.पु.	गच्छइ

या प्रमाणे पास, जाण, भण, गेणह, चिढू, पुच्छ, हण, वटू इ. धातू चालवावेत.

कर (करणे)

ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	करेमि
द्वि.पु.	करेसि
तृ.पु.	करेइ

या प्रमाणे कह, गण, चोर इ. धातू चालवावेत.

गा (गाणे)

प्र.पु.	गामि	गामो
द्वि.पु.	गासि	गाह
तृ.पु.	गाइ	गायंति

या प्रमाणेच ठा, एहा, जा, वा, झिया इ. धातू चालवावेत.

ने (नेणे)

प्र.पु.	नेमि	नेमो
द्वि.पु.	नेसि	नेह
तृ.पु.	नेइ	नेति

हो (असणे, होणे)

प्र.पु.	होमि	होमो
द्वि.पु.	होसि	होह
तृ.पु.	होइ	होति

अभ्यास

१. कंसातील सूचनेप्रमाणे वर्तमानकाळी रूपे लिहा.

- (१) गच्छ (तृ.पु.अ.व.)
- (२) ने (द्वि.पु.अ.व.)
- (३) ठा (द्वि.पु.ए.व.)
- (४) हो (प्र.पु.ए.व.)
- (५) भा (तृ.पु.अ.व.)

२. खालील रूपे ओळखा -

एहाइ, कहेसि, चिड्हइ, होमो, झियायंति.

३. रिकाम्या जागी कंसातील योग्य तो शब्द धालून वाक्ये लिहा -

- (१) कला पाढसालं — | (गच्छसि/गच्छइ)
- (२) नरा उज्जाणे — | (चिड्हामि/चिड्हांति)
- (३) गंगाए जलं महुं — | (होइ/होसि)
- (४) मुणिणो — | (झियायंति/झियामो)
- (५) नरा चोरं — | (हणइ/हणंति)

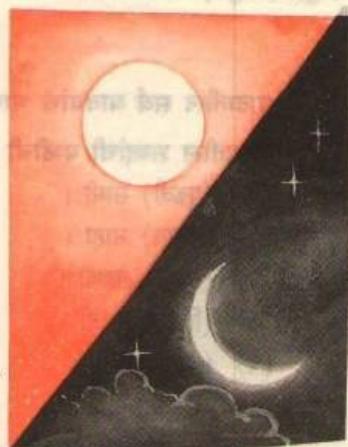

गच्छ	नेमि	होमो
नेह	होसि	होह
होति	होइ	होति

५. पंचमो पाढो
कस्स केण संबंधो ?

धणस्स चिंताए सो किसो जाओ ।
रुक्खस्स उवारि किं अत्थि ?
कलंबस्स साहा केरिसी होइ ?
नवणीयं दहिणो वियारो ।
इमस्स सुवण्ण-घडस्स को सामी ?
तव नूयण-साडियाए को वणो ?
रामस्स जणणी कोसल्ला ।
अज्जुणो दोणस्स सीसो आसी ।
सीसा गुरुणो चरणे नमंति ।
महिलाओ संझा-समए नईए तीरं गच्छति ।
चंदस्स कोमुई सीयला, सूरस्स पयावो उण चंडो ।

सज्जणाणं वयणं हिय-करं ।
 कूवस्स जलं महुं, समुद्रस्स उण लवणं ।
 एग्या पाडलिउत्तस्स नरवई विहार-जत्ताए गच्छइ ।
 वेज्जस्स ओसहेण सो रोग-रहिओ जाओ ।
 धणस्स संचएण वि संतोसो न होइ ।
 तस्स घरे पोत्थगस्स संगहो अथि ।

टीप - हा पाठ षष्ठी विभक्तीसाठी योजला आहे. ठळक अक्षरातील शब्द षष्ठी विभक्तीत आहेत. कोणत्याही दोन वस्तूंचा, व्यक्तींचा व्यवहारात सतत एकमेकांशी संबंध येत असतो. सामान्यतः दोन पैकी 'ज्याच्याशी' संबंध सांगितला असेल तद्वाचक पदाची षष्ठी विभक्ती योजतात.

शब्दार्थ

किस (कृश) वि. कृश	कलंब (कदम्ब) पुं. कदंब वृक्ष
नवणीय (नवनीत) नपुं. लोणी	वियार (विकार) पुं. बदलते रूप
साडिया (शाटिका) स्त्री. साडी	अज्जुण (अर्जुन) पुं. अर्जुन
संगह (संग्रह) पुं. साठा, संचय	पाडलिउत (पाटलीपुत्र) नपुं. नगराचे नाव
कोमुई (कौमुदी) स्त्री. चांदणे	नरवई (नरपति) पुं. राजा

अभ्यास

१. पाठातील सर्व वाक्यांचे भाषांतर करा.
२. कंसातील शब्दांची षष्ठीची रूपे वापरा -

(१) (पुढवी) सामी ।	(२) (नावा) बेडयं । (तांडा)
(३) (पायव) साहा ।	(४) (जियसत्तु) कणगा ।
(५) (अम्ह) लेहणी ।	(६) (गोयम) धर्ण ।
(७) (तिसला) पुत्ती ।	(८) (हथि) सुंडा ।
(९) (दुद्ध) दही ।	(१०) (नयरी) अहिवई ।

नामे, विशेषणे

इकारान्तं पुं. मुणि शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	मुणी	मुणी, मुणिणो, मुणीओ
द्वि.	मुणिं	मुणी, मुणिणो, मुणीओ
तृ.	मुणिणा	मुणीहि, मुणीहिं
पं.	मुणिणो, मुणीओ	मुणीहिंतो
ष.	मुणिणो, मुणिस्स	मुणीण, मुणीणं
स.	मुणिंसि, मुणिम्मि	मुणीसु, मुणीसुं
सं.	मुणि	मुणी, मुणिणो, मुणीओ

या प्रमाणेच अग्नि, इसि, मणि, विहि, गिरि, पड़, कड़ इ. इकारान्तं पुं.

शब्द चालवावेत.

इकारान्तं नपुं. दहि शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	दहि, दहिं	दहीइं, दहीणि
द्वि.	दहिं	दहीइं, दहीणि
सं.	दहि	दहीइं, दहीणि

अन्य विभक्तींची रूपे मुणि शब्दाप्रमाणे चालवावीत. दहि शब्दाप्रमाणेच अच्छि, वारि, सप्पि, सालि इ. इकारान्तं नपुं. शब्द चालवावेत.

इकारान्त स्त्रीलिंगी भूमि शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	भूमी	भूमी, भूमीओ
द्वि.	भूमि	भूमी, भूमीओ
तृ.	भूमीए	भूमीहि, भूमीहिं
पं.	भूमीए, भूमीओ	भूमीहिंतो
ष.	भूमीए	भूमीण, भूमीणं
स.	भूमीए, भूमिंसि	भूमीसु, भूमीसुं
सं.	भूमि	भूमी, भूमीओ

या प्रमाणेच कुच्छि, संति, भन्ति, पीड़, कित्ति, बुद्धि इ. इकारान्त स्त्री. शब्द चालवावेत. नई (नदी), मही (पृथ्वी), सही (सखी) इ. ईकारान्त स्त्री. नामे भूमि शब्दाप्रमाणेच चालतात. तथापि सप्तमीचे एकवचन मात्र नईए, महीए, सहीए असे एकव रूप होते.

उकारान्त पुं. साहु (साधू) शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	साहू	साहुणो, साहवो
द्वि.	साहुं	साहुणो, साहवो
तृ.	साहुणा	साहूहि, साहूर्हि
पं.	साहुणो, साहूओ	साहूर्हितो
ष.	साहुणो, साहुस्स	साहूण, साहूण
स.	साहुंसि, साहुम्मि	साहूसु, साहूसुं
सं.	साहु	साहुणो, साहवो

या प्रमाणेच वाउ, पहु, बंधु, रिड, भाणु, भिकखु, मच्चु इ. अन्य उकारान्त पुं. शब्द चालवावेत.

उकारान्त नपुं. महु (मधु - मध) शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	महु, महुं	महूं, महूणि
द्वि.	महुं	महूं, महूणि
सं.	महु	महूं, महूणि

अन्य विभक्तींची रूपे साहु शब्दाप्रमाणे चालवावीत. महु शब्दाप्रमाणेच धणु, चकखु, आउ, अंसु इ. उकारान्त नपुं. शब्द चालतात.

उकारान्त स्त्री. धेणु शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	धेणू	धेणू, धेणूओ
द्वि.	धेणुं	धेणू, धेणूओ
तृ.	धेणूए	धेणूहि, धेणूर्हि
पं.	धेणूए, धेणूओ	धेणूर्हितो

ष.	धेणूए	धेणूण, धेणूणं
स.	धेणूए, धेणुसि	धेणूसु, धेणूसुं
सं.	धेणु	धेण्, धेणूओ

याप्रमाणेच रज्जु, धाउ, (धातु), कणेक (करेण = हन्तीण) इ. उकारान्त स्त्री. शब्द चालतात. वहू, तणू या सारखी ऊकारान्त स्त्री. नामे धेणु या शब्दाप्रमाणेच चालतात. तथापि सप्तमी एकवचनी रूप मात्र वहूए, तणूए असे एकच होते.

अभ्यास

१. (अ) पुढील शब्दांचे पट्टी ए.व. लिहा -
अगि, दहि, कुच्छि
- (ब) पुढील शब्दांचे द्वितीया अ.व. लिहा -
विहि, वारि, भत्ति
२. रूपे ओळखा -
गिरीसु, पइणो, अच्छीणि, बुद्धिसि, कित्तीहि
३. कंसातील सूचनांप्रमाणे रूपे द्वा -
वाउ (स.ए.व.), भाणु (ष.ए.व.), महु (प्र.अ.व.), धेणु (पं.अ.व.), रज्जु (पं.ए.व.)
४. रूपे ओळखा -
पहुस्स, भिकवूण, महूहिंतो, धेणूए, रज्जूओ

६. छट्ठो पाढो

कम्मि किं

पासाए निवा वसंति ।

गिहे साहारण-जणा वसंति, वणे मुणिणो य निवसंति ।
सीसा गुरुउले वसंति ।

रुखस्स छायाए पहिओ उवविसइ ।

नईए नावाओ चलंति ।

मालासु विविह-वण्णाइं कुसुमाइं गुफामि ।

गिरि-जणा गिरिम्मि महया दुखेण जीवंति ।

कईसु कालिदासो सेड्हो ।

हत्थीसु एरावणो, पक्खीसु गरुलो य उत्तमो ।

दाणेसु अभय-दाणं सेडं ।

सो दिणम्मि पढइ, रत्तीए सुवइ ।

अहं संझा-भोयणे केवलं ओयणं भुंजामि ।

तिलेसु तेलं विज्जइ ।

भमरो पुष्केसु रमइ ।

रणे सीहा गज्जंति ।

सा सेज्जाए सुवइ ।

सुगो पंजरे बद्धो ।

निवो चोरे बंदिसालाए खिवइ ।

हेमंतस्स गिहं आवण-वीहीए अथि ।

निवस्स मत्थए रयणाणि छज्जंति ।

कीलंगणे बाला गेंदुएण कीलंति ।

बाल-कण्हस्स कित्ती गोउलम्मि पसरइ ।

संसारम्मि रागा दोसा य अणाइ-कालाओ संति ।

सत्तमंसि वरिसंसि अहं पुणो वि आगच्छामि ।

अत्थंगए चंदे सो गिहे आगओ ।

रोवंतीए जणणीए पुत्तो गओ ।

रामे वणाओ पडिनियते अओज्ञाए महूसवो होइ ।

महरिसिम्मि नमिम्मि निक्खंते, सब्बे जणा सोगाउला जाया ।

टीप - सप्तमी विभक्तीसाठी हा पाठ आहे. ठळक अक्षरातील शब्द सप्तमी विभक्तीत योजले आहेत. 'आधार' हा सप्तमीचा अर्थ आहे. त्यामध्ये, त्याच्यावर, ते करत असताना असा अर्थ व्यक्त करण्यासाठी जो आधार आहे, तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजतात. जसे - रुक्खेसु विहगा वसंति । (पक्षी झाडावर राहतात) पाठातील शेवटची चार वाक्ये 'सति सप्तमी' या प्रकारची आहेत. 'अमुक एक गोष्ट घडली असताना किंवा घडत असताना' अशा अर्थी जे जे शब्द येतात त्या शब्दांची सप्तमी वापरतात.

शब्दार्थ

कम्मि किं? - कोण कोठे (राहतात)?

गुरुउल (गुरुकुल) नं. गुरुकुल

साहारण-जण (साधारण-जन) पुं.

छायाए - सावलीत

सामान्य लोक

सेढ (त्रेषु) वि. त्रेषु

गिरि-जण (गिरि-जन) पुं. पर्वतनिवासी लोक

एरावण (ऐरावत) विशेषनाम, इंद्राचा हत्ती

गरुल (गरुड) पुं. गरुड

रत्तीए - रात्री

दिणम्मि - दिवसा

ओयण (ओदन) पुं. भात

संझा-भोयणे - सायंकाळच्या जेवणात

सुग (शुक) पुं. पोपट

सेज्जा (शय्या) स्त्री. विछाना

आवण-वीहि (आपण-वीथि) स्त्री.

हेमंत - मुलाचे नाव

बाजारचा रस्ता

छजंति - शोभतात
कीलंगण (क्रीडांगण) नपु. खेळण्याचे मैदान गेंदुय (कन्दुक) पुं. चेंदू
गोउल (गोकुल) नपुं. गोकुळ

अभ्यास

१. पाठातील वाक्यांचे भाषांतर करा.
२. या पाठात अनेक क्रियापदे आली आहेत. 'अ' गटात क्रियापदे व 'आ' गटात त्वांचे मराठीत अर्थ दिले आहेत. त्यांच्या जोड्या लावा.
 'अ' गट - वस, निवस, उविस, चल, गुफ, जीव, सुव, पढ, भुज, रम, गज्ज, खिव, अस, छज्ज, कील, पसर, आगच्छ, गच्छ, हो
 'आ' गट - बसणे, चालणे, गुफणे, निवास करणे, जगणे, शोभणे, होणे, फेकणे, असणे, येणे, जाणे, झोपणे, वाचणे, खाणे, रमणे, खेळणे, गर्जना करणे, पसरणे, राहणे
३. खालील मराठी वाक्यांचे अर्थमागाधीत भाषांतर करा -
 (१) पुस्तकात पाठ आहे.
 (२) कावळच्याला कोण पिंजन्यात ठेवील ? (ठव)
 (३) फांदीवर पाने आहेत.
 (४) माझे मन धर्मात रमते.

व्याकरण-विवेचन - (६)

सर्वनामे

१. अम्ह (मी, आम्ही) हे प्रथमपुरुषी, तुम्ह (तू, तुम्ही) हे द्वितीयपुरुषी आणि त (तो, ती ते, ते त्या, ती) ही तृतीयपुरुषी सर्वनामे आहेत. यापैकी अम्ह आणि तुम्ह या सर्वनामांच्या रूपांचा या वर्षी अभ्यास करायचा आहे.
२. अम्ह आणि तुम्ह या सर्वनामांची तिन्ही लिंगात सारखीच रूपे होतात.
३. सर्वनामाला संबोधनाचे रूप नसते.

अम्ह

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	अहं, हं	अम्हे, वयं
द्वि.	ममं, मं	अम्हे, णे

तृ.	मए, मइ	अम्हेहिं
पं.	ममाओ, मत्तो	अम्हेहिंतो
ष.	मम, मह, मज्जा, मे	अम्हाणं, अम्हं, णो
स.	ममंसि, मइ	अम्हेसुं

तुम्ह

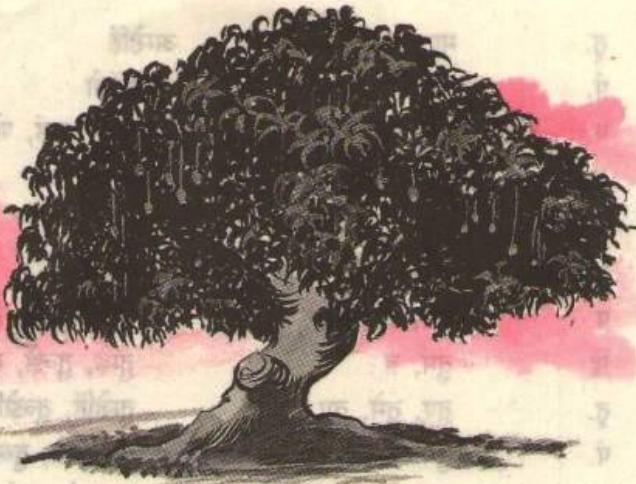
विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	तुमं, तं, तुमे	तुम्हे, तुज्जे, तुब्बे
द्वि.	तुमं, तं	तुम्हे, तुज्जे, तुब्बे, भे
तृ.	तुए, तुमे, तए, तुमए	तुम्हेहिं, तुज्जेहिं, तुब्बेहिं
पं.	तुमाओ, तुमत्तो	तुम्हेहिंतो, तुब्बेहिंतो
ष.	तव, ते, तुज्जा, तुम्ह, तुह	तुम्हाणं, तुम्हं, तुब्बं
स.	तुमंसि, तुमाम्मि, तइ	तुम्हेसुं, तुज्जेसुं, तुब्बेसुं

त (तो, ती, ते), क (कोण), ज (जो, जी, जे), एय, इम (दोन्हांचा अर्थ हा, ही, हे) या सर्वनामांचे अर्थ लक्षात ठेवावेत. त्यांच्या रूपांचा परिचय पुढील वर्षी होईल.

अभ्यास

१. रूपे ओळखा -
अम्हेहिंतो, ममंसि, तुम्हेहिं, तुम्हे, मए
२. रूपे द्या -
(१) अम्ह - प.ए.व., स.अ.व. (२) तुम्ह - तु.ए.व., ष.अ.व.
३. रिकाम्या जागी कंसातील शब्दाचे योग्य रूप योजून वाक्ये लिहा -
(१) — (अम्ह) उज्जाणं पासामो।
(२) तुम्हे नइ —। (गच्छ व.का.)
(३) जणणी — (अम्ह) भणड।
(४) — (तुम्ह) आयरियं पसिणं पुच्छसि।
(५) — (अम्ह) फलाइ नेमि।

□□□

७. सत्तमो पाढो

रुक्खा सप्पुरिसा विय

इमस्मि भुवणे विहिणा रुक्खा हु नराणं उवगारडुं निम्मिया । रुक्खा अन्नेसिं पि पाणीणं उवयारं करेति । अओ ‘रुक्खा सुयण’ ति कइणो वयंति । रुक्खाणं सब्बे वि अवयवा उवजुत्ता हवंति । जणा रुक्खाणं खंधे, साहाओ य गिह-निम्माण-कज्जे पउंजंति । घरेसु रुक्खाणं कट्टेहिं चिय नाणा-विहाइं उवगरणाइं घडियाइं होंति । रुक्खेहिंतो अम्हे अन्नं लहामो । रुक्खेसु पक्खिणो नीडाइं करेति । वेज्जा रुक्खेहिंतो ओसहाणि वि कुब्बंति । रुक्खा लयाओ य भुवणस्स सुंदरत्तणं वङ्गावेति पज्जावरणं च रुक्खंति । रुक्खा सयं जणाणं दूसियं वाऽं सेवंति पाणवाऽं च जणाणं अप्पेति । तहवि कयघा जणा दब्बस्स कए रुक्खे छिंदंति । जइ अम्हे रुक्खे रुक्खामो, ता ते वि अम्हाणं रुक्खणं करेति । अओ वण-संवङ्गणडुं अम्हे पयतं करेमो । वणाणि विउलं पाउसं देति । एवं अणेग-विहा रुक्खा माणवाणं मित्ता होंति । नमो नमो परोवयार-जुत्ताणं रुक्खाणं ।

छायं अन्नस्स कुब्बंति चिङ्गुंति सयमायवे ।

फलाइं भक्खणडुं च रुक्खा सप्पुरिसा विय ॥

शब्दार्थ

इमसिं - सर्व.स. हा.	विहि (विधि) पुं. विधाता, ब्रह्मदेव
उवगारङ्गं (उपकारार्थ) क्रि.वि. उपकारासाठी	अओ (अतः) अ. म्हणून
कड (कवि) पुं. कवी	वय (वद) क्रि. बोलणे
उवजुत्त (उपयुक्त) वि. उपयोगी	खंध (स्कन्ध) पुं. खोड
साहा (शाखा) स्त्री. फांदी	पउंज (प्र+युज) क्रि. जोडणे
कट्ट (काष्ठ) नपुं. लाकूड	उवगरण (उपकरण) नपुं. साधन
नीड - नपुं. घरटे	पज्जावरण (पर्यावरण) नपुं. पर्यावरण
कयग्ध (कृतघ्न) वि. केलेले	कुब्बंति - क्रि. करतात
उपकार न स्परणारा	सप्पुरिस (सत्पुरुष) पुं. सज्जन
सयमायवे (सयं+आयवे) स्वतः उन्हात	

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -
 (१) वृक्षांचे विविध उपयोग सांगा.
 (२) पाठाच्या अखेरीस आलेल्या श्लोकाचे भाषांतर करा.
२. रूपे ओळखा (व्याकरण विवेचनाचा आधार घ्या.)
 कोरती, खंधे, लहामो, पाउस, चिडंति, अओ
३. जोड्या लावा -
 'अ' गट   'आ' गट
 (१) रुक्खाणं अवयवा   (अ) रुक्खा पाणवाडं अपेति ।
 (२) रुक्खा भुवणस्स   (आ) पयत्तं करेमो ।
 (३) दूसियं वां भेविऊण   (इ) सव्वे वि उवजुत्ता ।
 (४) वणसंवङ्गां अम्हे   (ई) पज्जावरणं रक्खंति ।
४. खालील अर्धमागाथी वाक्यांचे भाषांतर करा -
 (१) अतिथि इहेव भारहे वासे कोसला नाम नयरी ।
 (२) सव्वे जीवा सुहं इच्छंति । न कोइ दुहं इच्छाइ ।
 (३) गामाणुगामं हिंडंतो सो एगाया देवउले पविढो ।
 (४) एगो दरिद्रो पुरिसो भिक्खाए कुडुंबं पोसेइ ।

८. अड्डमो पाढो
अवि तुमं जाणसि ?

कस्म जंतुणो मुहे जीहा न होइ ?

मगरस्स मुहे जीहा न होइ ।

को नेतेहिं सुणइ ?

भुयंगमो नेतेहिं सुणइ ।

को विहंगो दूराओ वि सुङ्ग पासइ ?

गिद्धो दूराओ वि सुङ्ग पासइ ।

को अप्पणो अवच्चं भक्खइ ?

मज्जारी अप्पणो अवच्चं भक्खइ ।

को पक्खी सप्पमवि भुंजिऊण जीवइ ?

मोरो सप्पमवि भुंजिऊण जीवइ ।

को जंतू पुफ्काणं सारं घेत्तूण परस्स देइ ?

महु-मक्खिया पुफ्काणं सारं घेत्तूण परस्स देइ ।

को पक्खी 'परपुट्ठो'ति पसिद्धो ?

कोइलो 'परपुट्ठो'ति पसिद्धो ।

को खगो दिणे न पासइ ?

उलूओ दिणे न पासइ ।

को विहंगो एग-चक्खू ?

कागो एग-चक्खू होइ ।

को नरो अंधो ?

जो नरो इयराणं गुणे न पासइ सो अंधो ।

कम्मि विसए अम्हे बहिरा होमो ?

अम्हाणं पसंसा-विसए अम्हे बहिरा होमो ।

शब्दार्थ

अवि तुमं जाणासि? - तू जाणतोस काय?	जीहा (जिव्हा) स्त्री. जीभ
जंतुणो - प्राण्याच्या	भुयंगम (भुजळम) पुं. साप
नेत्तेहि (नेत्रैः) नपुं. डोळच्यांनी	गिद्ध (गृध्र) पुं. गिधाड
सुण (श्रू) क्रि. ऐकणे	मज्जारी (मार्जरी) स्त्री. मांजरी
अवच्च (अपत्य) नपुं. पिलू, अपत्य	परपुड (परपुष्ट) वि. दुसऱ्या (पक्ष्या) कडून
दिणे (दिने) पुं. दिवसा	पोसलेला, कोकिळ
एण्चकव्यु (एकचक्षु) वि. एकाक्ष,	उलूआ (उलूक) पुं. घुबड
एक डोळच्याचा	पसंसा (प्रशंसा) स्त्री. सुती
	बहिर (बधिर) वि. बहिरा

अभ्यास

- या पाठात आलेल्या सर्व पक्ष्यांच्या व प्राण्यांच्या नावांचा संग्रह करा.
- कोणत्या प्रकारच्या माणसांची संभावना 'आंधळे' व 'बहिर' अशी केली आहे ?
- संस्कृत शब्दांच्या साम्याच्या आधारे जोड्या लावा -

‘अ’ गट

(१) कुत्रा (श्वान)	(अ) विग
(२) अस्वल (भल्लूक)	(आ) साण
(३) लांडगा (वृक)	(इ) वघ
(४) वाघ (व्याघ्र)	(ई) सीह
(५) सिंह	(उ) गरुल
(६) गरुड	(ऊ) भल्लूआ
(७) ससाणा (शेयन)	(ऋ) कवोय
(८) कबूतर (कपोत)	(ए) चड्या
(९) चिमणी (चटका)	(ऐ) सेण

भाषांतर करा -

एत्थंतेरे को वि वाणरे तत्थ आगओ। तेण पाहेय-भंडं घेत्तूण सव्वं अनं भक्खियं।
तत्थ को वि छगलगो तणं चरइ। अणेण उच्छिष्ठ-हत्थेण तस्स मुहं लिंपियं।
(पाहेयभंड-शिदोरीचे भांडे, छगलग-बकरा, उच्छिष्ठहत्थ-उष्टा हात)

९. नवमो पाढो
भगवं महावीरो

अथि इहेव भारहे वासे कुंडिणउरे
सिद्धत्थो नाम खत्तिय-गणाहिवई । तस्स
तिसला नाम देवी । सा य सुसीला सुरुवा
य । चेत्त-सुद्ध-तेरसमे सोहणे दिणे
सुप्पहाए सा सब्ब-गुण-संपन्नं पुत्तं पसूया ।
जया एसो सुह-जीवो तिसलाए गब्बे
आगओ, तओ सिद्धत्थ-महारायस्स
विहवो पइ-दिणं वङ्गइ । अओ तस्स
बालस्स वद्धमाणो ति नामं कयं । अप्पणो
वीरत्तेण सो महावीरो ति पसिद्धो जाओ ।

बालत्तणाओ विविहं हिंसाइ-दुक्खं
देक्खिऊण सो संसाराओ विरत्तो जाओ ।
तीसमे वरिसे महावीरेण मुणि - दिक्खा
गहिया । तवं काउं सो वणे गओ ।
दुवालस-वरिस - पज्जंतं महावीर-
मुणिणा उगां तवं कयं । तवग्णिणा सेस-कम्माइ डहिऊण भगवं महावीरो केवली
होइ । सो इंदियाइ जयइ ति जिणो वि कहिओ ।

गोयमाइ-एक्कारस-माहण-सीसा भगवओ महावीरस्स गणहरा जाया । तस्स
समोसरणं गामाणुगामं चलइ । सो सब्बाणं अद्धमागही-भासाए हिओवएसं कोइ-
‘भो भव्ब-जीवा, अप्पा कत्ता विकत्ता य । अप्पा मित्तो अमित्तो य ।
जीवो जहा सुहासुह-कम्मं कुणइ, तहा तस्स सुह-दुक्खं भुंजइ । जीवो सुकम्मेण
च्चिय सेड्डो होइ न जम्मेण । सब्बे पाणा सुहं इच्छंति न दुक्खं । सब्बेसिं जीवियं
पियं । नाइवाएज्ज किंचण । अहिंसा परमो धर्मो । अओ भूएसु मेत्ती कायब्बा ।’

एवं सब्व-जीवाणं कल्लाण-करं धम्मं कहेंतो भगवं महावीरो पावाउरिं
गच्छइ । तथ सो अस्सिण-अमावस्साए सुप्पहाए निव्वाणं गओ ।

एयं क्खु भगवओ महावीरस्स दिव्वं जीवणं । नमो नमो भगवओ महावीरस्स ।

शब्दार्थ

इहेव (इह+एव) क्रि.वि. येथेच	गणाहिवड (गणाधिपति) पुं. संघाचा अधिपती
मुह (शुभ) वि. शुभ	पसूया (प्रसूता) क्रि. प्रसूत झाली, जन्म दिला
विहव (विभव) पुं. वैभव	आणायार (अनाचार) पुं. अनाचार
सेस (शेष) वि. बाकीचे	डह (दह) क्रि. जळणे, जाळणे
केवली (केवली) पुं. केवलज्ञान म्हणजे	समोसरण (समवशरण) नपुं. तीर्थकराची
सर्वज्ञता प्राप्त झालेली व्यक्ती	धर्मसभा
गणहर (गणधर) पुं. गणधर,	नाइवाएज्जन (न+अतिपातयेत) क्रि. हिंसा
तीर्थकराचे शिष्य	करू नये
भुंज (भुज) क्रि. भोगणे	पावाउरी (पावापुरी) स्त्री.पावापुरी नावाची नगरी

अध्यास

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे क्या -

- (१) भ.महावीरांचे माता-पिता कोण होते ?
- (२) बालकाला वर्धमान असे नाव का दिले ?
- (३) महावीर मुर्नींनी किती वर्षे तपाचरण केले ?
- (४) भ.महावीरांना जिन असे का महटले जाते ?
- (५) भ.महावीरांनी कोणत्या भाषेत हितोपदेश केला ?
- (६) भ.महावीरांचा हितोपदेश आपल्या शब्दात लिहा.
- (७) भ.महावीर कोठे व केव्हा निर्वाणाला गेले ?

२. अर्थमागाधीत प्रतिशब्द क्या -

त्रिशला, चैत्र, सुप्रभात, प्रसूता, वर्धते, वर्धमान, दीक्षा, द्वादश, तपोमि, हितोपदेश,
शुभाशुभ, निर्वाण

३. रूपे ओळखा -

महारायस्स, वङ्घइ, देक्खिऊण, संसाराओ, भासाए, जम्मेण, इच्छांति, पावाउरिं

४. भ.महावीरांचे जीवन थोडक्यात लिहा.

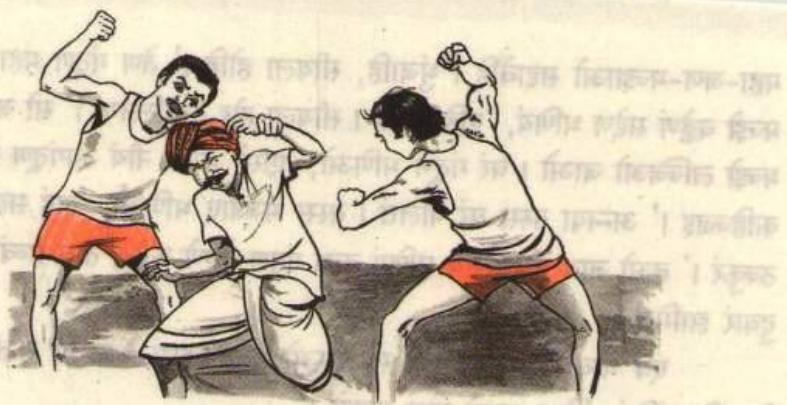
१०. दसमो पाढो
भावत्थं चिंतए निच्चं

एगमि नये एगा महिला । तस्स भत्ता दुग्गई ए मओ । सा कड्डाइ विकिणिऊण वित्ति करेइ । एग्या सा खुड्हगं पुत्त घेत्तूण गामं ग्या । सो दारओ जणणिं पुच्छइ, ‘कहिं मम पिया ?’ तीए कहियं, ‘मओ !’ सो पुणो पुच्छइ, ‘केण पगारेण सो जीवइ ?’ सा भणइ, ‘ओलग्गाए ।’ सो भणइ, ‘अहं पि ओलग्गामि ।’ सा भणइ, ‘न जाणसि ओलग्गिउं ।’ सो पुच्छइ, ‘कहं ओलग्गिज्जइ ।’ सा भणइ, ‘विण्यं करेहि । जोक्कारो कायब्बो । नीयं चंकमियब्बं ।’

तओ सो नयरं गओ । अंतरा अणेण के वि वाहा मिगाण गहणत्थं निलुक्का दिड्डा । तओ सो वड्हेण सद्वेण तेसिं ‘जोक्कारो’ ति भणइ । तेण सद्वेण मिगा पलाइया । तओ तेहिं रुड्हेहिं सो ताडिओ । सब्भाओ अणेण कहिओ । तओ तेहिं भणियं, ‘जया एरिसं पेच्छसि, तया निलुक्कं तहिं आगंतब्बं । न य उल्लविज्जइ ।’

तओ अणे रयगा दिद्ठा । सो निलुक्कंतो सणियं सणियं एइ । तं वेलं रयगाणं पोत्ताइ चोरा हरंति । सो निलुक्कंतो एइ । ते चिंतंति ‘एस चोरो ।’ ‘तेहिं गहिओ बंधिओ पिट्ठिओ य । सब्भावे कहिए मुक्को । तेहिं भणियं, ‘एवं भण ।

सुद्धं नीरयं निम्मलं च भवउ, ऊसं पडउ ।

तओ सो नयर-समुहं इ । एगत्थ बीयाणि वाविज्जंति । तेण भणियं, 'भट्टा, सुद्धं नीरयं निम्मलं च भवउ, ऊसं पडउ ।' तओ तेहिं, 'किं एसो अकारण-वेरी एवं भासइ' ति गहिओ पिड्डिओ य । सब्भावे कहिए मुक्को । भणिओ 'एरिसे कज्जे एवं भण । बहुं एरिसं भवउ । भंडं भरेह एयस्स ।'

तओ पुणो नयर-समुहं इ । एगत्थ मढयं नीयमाणं दद्धूण भणइ, 'बहु एरिसं भवउ । भंडं भरेह एयस्स ।' तथ्य वि गहिओ, पिड्डिओ । सब्भावे कहिए मुक्को । भणिओ य एरिसे कज्जे एवं भण । 'एरिसे णं अच्चंत-विओगो भवउ ।' अण्णत्थ विवाहे भणइ, 'अच्चंत-विओगो भवउ ।' तथ्य वि पिड्डिओ । सब्भावे कहिए मुक्को । भणिओ, 'एरिसे कज्जे एवं भण । निच्चं एरिसयाणि पेच्छंतया होह । सासयं एवं भवउ ।'

तओ गच्छंतो एगत्थ नियल-बद्धं चोरं दद्धूण एवं भणइ, 'निच्चं एरिसयाणि पेच्छंतया होह । सासयं एवं भवउ ।' तथ्य वि गहिओ, पिड्डिओ । सब्भावे कहिए मुक्को । भणिओ, 'एरिसे कज्जे एवं भण । एयाओ तुम्हाणं लहुं मोक्खो हवउ ।'

तओ गच्छंतो केइ मित्ता संघाडयं करेतो पेच्छइ । भणइ, 'एयाओ तुम्हाणं लहुं मोक्खो हवउ ।' तओ तथ्य वि पिड्डिओ । सब्भावे कहिए मुक्को ।

तओ नयरे तथ्य एगस्स कुल-पुत्तस्स सेवंतो अच्छइ । अन्नया दुष्प्रिक्खे तस्स कुल-पुत्तस्स भज्जाए अंबेल्लिया रंधिया । तस्स भज्जाए सो भणिओ, 'जाहि ।

महा-जण-मज्जाओ सद्वेहि । भुंजाहि, सीयला होहि ।' तेण गंतूण महायण-
मज्जे वडेण सदेण भणियं, 'एहि । एहि । सीयला होइ अंबेल्लिया ।' सो जणाणं
मज्जे लञ्जिओ जाओ । घरं गंतूण भणिओ, 'एरिसे कज्जे नीयं आगंतूण कण्णे
कहिज्जइ ।' अनया तस्स घरं पलित्त । तस्स भज्जाए भणिओ, 'लहुं सद्वेहि
ठक्कुरं ।' तओ जाव सो सणियं सणियं तत्थ गंतूण कण्णे कहेइ, ताव सवं घर-
दुवारं झामियं ।

एवं भावत्यं अजाणमाणो सो दारओ सेवग-कम्म करेउं पि न तीरइ ।
केणावि कहियं, 'सेवा-धम्मो परम-गहणो ।'

शब्दार्थ

भावत्यं चिंतए निच्चं - कोणाच्याही बोलण्याचा भावार्थ लक्षात घेतला नाही व सांगकाम्याप्रमाणे
केवळ आज्ञा पालन करत राहिला, तर व्यवहारात निभाव लागणे कठीण आहे. साधी नोकी
म्हटली तरी त्यात वाणप्या-बोलण्याचे चारुर्य असणे फार जसीचे आहे.

दुगड (दुर्गति) स्त्री. गरीबी, दैन्यावस्था	वित्ति (वृत्ति) स्त्री. उपजीविका
ओलग्ग (दे.) क्रि. सेवा करणे, चाकी करणे	खुड्हग (क्षुल्लक) वि. छोटा
नीयं चंकमियव्वं - सावकाश, झूकून चालावे	विणयं करेहि - नम्रतेने राहावे
निलुक्क (दे.) वि. लपलेला	जोक्कार (जयजयकार) पुं. जयजयकार,
सब्बाव (सद्भाव) पुं. खरी गोष्ट	रामराम
न य उल्लविज्जइ - मोठमोऱ्याने	वाह (व्याध) पुं. शिकारी
बडबड करू नये	मिंग (मृग) पुं. हरिण
सणियं सणियं (शैनै: शैनै:) अ. हव्हूह्वू	वडेण सदेण - मोठमोऱ्या आवाजात
नीरय (निरज) वि. धूलिकणरहित	रयग (रजक) पुं. धोबी
ऊस - दे. कोरडे, औस, रुक्ष	पोत्त (दे.) नपुं. कपडे
भट्टा (भर्ता) सं. बाबांनो	सब्बावे कहिए मुक्को - खरी गोष्ट
मडय (मृतक) प्रेत	सांगितल्यावर सोऱ्यून दिले
नियलबद्ध (निंगडबद्ध) वि. साखळदंडांनी	बीयाणि वाविज्जंति - धान्य पेरले
बांधलेला	जात होते
सीयला होहि - थंडगार होईल	सासय (शाशवत) वि. कायमचे
झामिय (झात) वि. जळलेले	संघाडय (सङ्घाटक) पुं. समूह
पलित्त (प्रदीप्त) वि. पेटलेले	अंबेल्लिया (दे.) स्त्री. आंबिल, पेज

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा -
 (१) गरीब महिलेला तिच्या मुलाने कोणता प्रश्न विचारला ? तिने कोणते उत्तर दिले ?
 (२) गरीब महिलेच्या मुलाला कोणाकोणाकडून मार बसला व का ? थोडक्यात लिहा.
 (३) गरीब महिलेचा मुलगा त्या कुलपुत्राच्या घरादाराच्या विनाशास मूर्खपणामुळे कसा कारणीभूत झाला ?
 (४) या पाठाचे तात्पर्य ४-५ वाक्यांत लिहा.
२. रूपे ओळखा - ओलगामि, कायव्लो, करेहि, चिंतंति, नीयमाणं, दङ्गण
३. या पाठात आलेल्या पुढील शब्दांचे तत्सम, तद्भव व देशी असे वर्गाकरण करा -
 महिला, मिगा, चोरा, जोक्कार, निम्मल, सञ्चाव, भण, अण, ऊस, अंबेल्लिया, पलित्त, ठक्कुर, कड्ड, वड्ड, नियलं, घरं, सासय, रयग, भास, गहण
४. खालील पाठ्येतर उत्ताच्याचे भाषांतर करा -
 पच्छा सो पुरिसो चिंतेइ, 'किं मज्जा बहुएण परिभमणेण । एयं चेव ओलगामि ।' सो तेण ओलगिओ । विणएण आराहिओ सो भणइ, 'किं करेमि ?' सो भणइ, 'अहं मंदभग्गो तुम्ह सरणमागओ । सिद्धपुरिसो चिंतेइ, 'अईव दुहिओ दीसइ । ता करेमि इमस्स उवयारं ।' तओ तेण विज्ञाभिमंतिओ घडो तस्स दिन्हो ।

व्याकरण-विवेचन - (७)

भूतकाळ, आज्ञार्थ

१. अर्धमागधीत प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय अशा तिन्ही पुरुषी, एकवचनी इत्था आणि अनेकवचनी इंसु असे प्रत्यय भूतकाळी अथवे धातूला जोडण्यात येतात. उदाहरणे -

धातू	ए.व.	अ.व.
गच्छ	गच्छित्था	गच्छिंसु
कर	करित्था	करिंसु
हो	होइत्था, होत्था	होइंसु

ने

नेइथा

नेइंसु

गा

गाइथा

गाइंसु

टीप - (१) अर्धमागधीत भूतकाळी रूपांचा उपयोग फारच कमी प्रमाणात केला जातो. भूतकालाचा अर्थ दाखवण्यासाठी प्रायः भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणांचा उपयोग केला जातो. यांची माहिती व्याकरण-विवेचन ९ मध्ये दिलेली आहे. कथा वर्णनात भूतकाळी अर्थने पुष्कळ वेळा वर्तमानकाळाचाही उपयोग केला जातो.

(२) अर्धमागधी वगळून अन्य प्राकृतभाषांमध्ये भूतकाळासाठी क्वचित सी सि), ही व हीय (हीअ) हे प्रत्यय सर्व पुरुषी व दोन्ही वचनांत वापरतात. उदा -

कर - कासि, काही, काहीय, (काहीअ)

कथा वाङ्मयात गच्छीय, हसीय, पडीय, घणीय अशी भूतकाळी रूपे वापरलेली आढळतात.

आज्ञार्थ

गच्छ

ए.व.

अ.व.

प्र.पु.

गच्छामु

गच्छामो

द्वि.पु.

गच्छ, गच्छसु, गच्छाहि

गच्छह

तृ.पु.

गच्छउ

गच्छंतु

कर

ए.व.

अ.व.

प्र.पु.

करेमु

करेमो

द्वि.पु.

कर, करेसु, करेहि

करेह

तृ.पु.

करेउ

करेतु

ने

ए.व.

अ.व.

प्र.पु.

नेमु

नेमो

द्वि.पु.

नेसु, नेहि

नेह

तृ.पु.

नेउ

नेतु

हो

ए.व.

प्र.पु.

होमु

अ.व.

होमो

द्वि.पु.

होसु, होहि

होह

तृ.पु.

होउ

होंतु

गा

ए.व.

प्र.पु.

गामु

अ.व.

गामो

द्वि.पु.

गाहि, गासु

गाह

तृ.पु.

गाउ

गायंतु

अध्यास

१. रिकाव्या जागी भूतकाळाची योग्य ती रूपे वापरा -

- (१) इसिणो वयाई — | (पाल)
- (२) बालओ सालं — | (गच्छ)
- (३) मणुस्सा फलाई — | (भक्ख)
- (४) समणो तवं — | (आयर)
- (५) महावीरो धम्मं — | (भास)

२. रिकाव्या जागी आज्ञार्थाची योग्य ती रूपे वापरा -

- (१) मा तुमं पावायणं — | (कर)
- (२) बालया पाढसालं — | (गच्छ)
- (३) तुम्हे भोयणं — | (कर)
- (४) मिलिंदो उज्जाणे — | (चिष्ठ)
- (५) कमला चित्तं — | (पास)

३. पुढील रूपे ओळखा -

- (अ) करित्था, आगच्छिंसु, भणित्था, पुच्छित्था, पडिंसु
- (आ) कहेउ, नेह, होंतु, ठामु, पासह

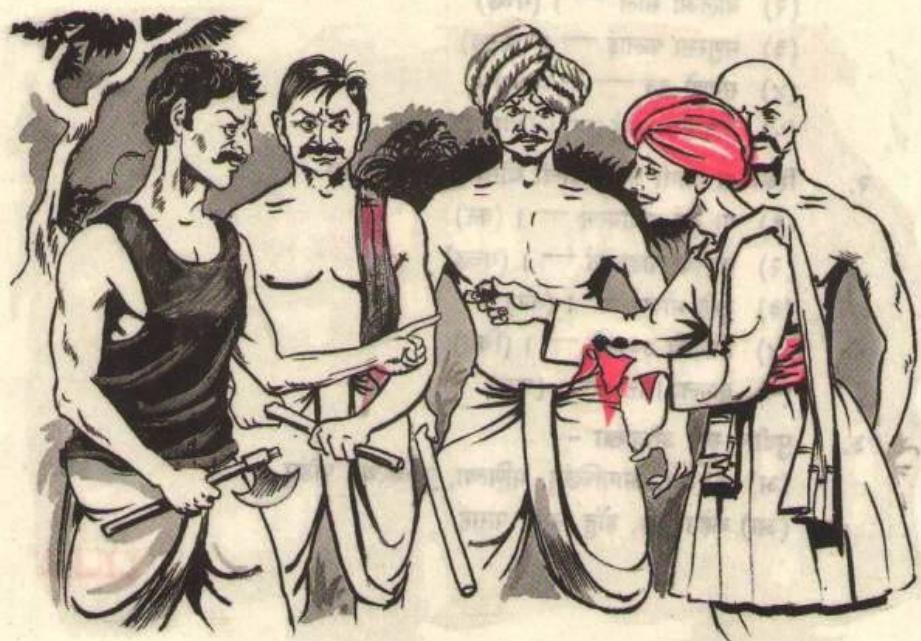
११. एककारसमो पाढो
धणेसर-कहाणयं

वसंतपुरे नयरे धणवइ-सिड्धि-सुओ धणेसरो अहेसि । सो य जणणी-
जणए कालगए दरिद्रो जाओ । एगाया सो चिंतिउं पवत्तो -

‘उच्चं नीयं कमं कीरइ देसंतरे धण-निमित्तं ।

सह-वड्हियाण मज्जो लज्जिज्जइ नीय-कम्मेण ॥’

एवमालोइऊण, संठविऊण कुङुबं सो दूर-देसे गओ पत्तो य एं गामं । ‘न पयाणएहिं
दालिदं छिज्जइ’ ति ठिओ तत्थ । गामिल्लोहिं भणिओ, ‘गोरुवाइ चारेहि । लहसि
मासंते पइगोरुवयं रुवयं’ति । सो वि अण्ण ववसायं अलहंतो चरिउं पवत्तो ।
तस्स य पंच रुवय-सयाइ पइमासं मिलंति । पंचहिं वासेहिं जाओ महा-धणो ।
तओ मुत्तूण गोवालत्तं लग्गो वाणिज्जे । दुवालस-वासेहिं जाओ अणेग-धण-
कोडीणं सामी । चिंतिउं पवत्तो,

‘किं तीए लच्छीए नरस्स जा होइ अन्न-देसमि ।

न कुणइ सुयणाण सुहं खलाण दुक्खं च नो कुणइ ॥’

तओ सो गमण-मणो चिंतेइ, ‘अंतरा महंतं रणं अत्थि । तत्थाणेगे चोरा पडिवसंति । ते महंतं पि सत्थं अभिद्वंति । ता न एसा संपया निव्वाहिउं तीरइ’ ति काउं गहियाइं महाघ-मोल्लाइं पंच महा-रयणाइं । ताइं जुण्ण-चेलंचले बंधिऊण कमेण पत्तो रणे । सो चिंतेइ, ‘एथारणे णेगाओ चोर-पल्लीओ । कप्पडिओ वि वच्चंतो उगाविय-नगाविओ कीरइ । रूवगो वि गंठि-बद्धो न छुट्टइ ।’

तओ धणेसरो रयणाणि एगत्थ ठविऊण तेहिं समाइं पंच पत्थर-खंडाइं कच्छुट्टियाए गोविऊण, ‘वंचेयव्वा मए तक्र’ ति निच्छिय-मणो, ‘एस भो ! रयण-वणिओ गच्छइ’ ति उच्च-सदं घोसंतो पविड्डो महाडविं । घोसणाणंतरमेव गहिओ तक्रेरहिं, पुच्छिओ य -

‘कत्थ पथिओ सि ?’

‘रयणाणि विकेउं ।’ तेण कहियं ।

‘कत्थ ते रयणाणि ? दंसेहि’ ति वुते धणेसरेण कच्छुट्टियाओ कड्डिऊण दंसिओ गंठी, भणियं च -

‘महाघाणि एयाणि, न तुब्बे गिण्हिउं तरहै ।’ ‘किमेएसिं मुल्लं’ ति पुच्छिएण सिंडुं - ‘एगा धण-कोडी ।’ तओ ‘पत्थरे ए’ ति जाणिऊण, ‘नूनं गह-गहिओ एसो’ ति कलिऊण भणिओ तेहिं । ‘तुममेव एएसिं जोग्गो सि । गच्छ मणिच्छियं’ ति ।

‘जइ केइ गाहगा अन्ने वि जाणह ता सिगं पेसिज्जह ।’ धणेसरेण भणियं । तओ हसिऊण पडि-नियत्ता चोरा । धणेसरो वि तं चेव घोसंतो चलिओ ।

अग्गओ पुणो वि अनेहिं चोरेहिं हक्कारिओ । ते वि तहेव ‘गह-गहिओ’ ति भणिऊण गया । एवं पए पए चोराणं दंसंतो पत्तो महा-कंतार-पारं । बीय-दिवसे तहेव घोसंतो पडिनियत्तो । तहेव ‘गह-गहिओ’ ति मुक्को य । तप्पभिं दूरड्डिया चेव चोरा निहालयंति जाव सत्तमे दिणे रयणाणि घेतूण गओ । सुहेण पत्तो सङ्घाणं, भोगाणं च भागी संवुत्तो ।

टीप - प्राकृत साहित्यात अनेक प्रकारच्या धूर्तकथा व चातुर्यकथा येतात. शिवाजीमहाराजांनी पेटान्यातून प्रथम मिठाई पाठवून नंतर जशी स्वतःची सुटका करून घेऊन चातुर्य दाखवले, तशीच ही धनेश्वराची कथा आहे.

शब्दार्थ

धणेसर (धनेश्वर) पुं. श्रेष्ठीचे नाव
कालगए (कालगते) मरण पावल्यावर
नीय (नीच) वि. क्षुद, हलके
लज्जिज्जन्तड - लज्जित व्हावे लागते
आलोड्डुण - ‘आलोय’ पू.का.धा.अ.
विचार करून
न पयाणएहि दालिदं छिणणड -
प्रवास करून दारिद्र्य फिटणार नाही
लहसि मासंते पडिगोरुवयं रुवयं -
प्रत्येक महिन्याच्या शेवटी प्रत्येक
गुरामागे एक एक रुपया मिळेल
गोवालत्त (गोपालत्व) नपुं. गुराळ्याचे काम

अहेसि - हो धातूचे अनियमित
भूतकाळी रूप, होता
सहवाहिय (सहवर्धित) वि.
बरोबर वाढलेले, सवंगडी
संठविऊण - ‘संठव’ पू.का.धा.अ.
नीट व्यवस्था लावून
गामिल्ल (दे.) खेडूत
गोरुव (गोरुप) नपुं. गुरे वासरे
ववसायंतर - दुसरा व्यवसाय
मुतूण-‘मुंच’ - पू.का.धा.अ. सोडून
सत्थ (सार्थ) पुं. तांडा
संपया (सम्पदा) स्त्री. वैभव, धन

अभिद्व (अभि+द्व) क्रि. हल्ला करणे
 ता न एसा संपया निव्वाहिंड तीरड -
 तर हे वैभव असे (चोरांच्या तावडीतून)
 अरण्यपार करणे शक्य नाही
 णेग (अनेक) वि. अनेक
 उगाविअ-नगाविओ - वि. उघडा नागडा
 वंचेयव्व (वञ्चवितव्व) विष्य. वि. फसवावे
 कलिऊण - जाणून
 गाहग (ग्राहक) पुं. गिन्हाईक
 महाकंतारपार - मोठ्या अरण्यातून पलीकडे
 भोगाणं च भागी संवुत्तो - विविध सुखोपभोगांचा भागिदार झाला

महग्घमोल (महार्घमूळ्य) वि. महागामोलाची
 जुणाचेलंचले - जुन्या वस्त्राच्या टोकात
 कप्पडिय (कार्पीटक) पुं. भिकारी
 कच्छुटिया (दे.) कासोटा, सोगा
 गोविऊण - लपवून
 गहगहिय (ग्रहगृहीत) वि. भुताने पछाडलेला
 मणिच्छियं (मन+इष्ट) क्रि.वि.स्वच्छंदपणे
 हक्कार (दे.) क्रि. हाकारणे
 तप्पमिंड (तत्रभृति) अ. तेव्हापासून
 निहाल (निभालय) क्रि. न्याहाळणे

अध्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे द्या -
 (१) धनेश्वराने देशांतराचा विचार का केला ?
 (२) धनेश्वराने परदेशात कोणत्या प्रकारे संपत्ती मिळवली ? कोणत्या विचाराने तो स्वदेशास येण्यास निघाला ?
 (३) धनेश्वर पाच बहुमोल रत्ने घेऊन कोणत्या युक्तीने महारण्यातील चोरांच्या तावडीतून सुटला ?
२. रूपे ओळखा - धोसंतो, तक्करेहिं, निहालयंति, मुत्तूण, दंसेहि
३. या पाठातील सर्व पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्ययांचा संग्रह करा व त्यांचे अर्थ लिहा.
४. पुढील शब्दांना पाठात आलेले समानार्थी अर्धमागाधी शब्द लिहा -
 धाण, वण, तक्करो, विएसो, वत्थंचलं
५. पुढील उताऱ्याचे भाषांतर करा -
 चंपाए दहिवाहणो राया । सो अईव कायव्व-परम्मुहो । न पेच्छाइ सेणं । न संमाणेइ महा-सामंते । तओ तस्स सेवगा इओतओ गंतूण वित्ति-काले एव आगच्छंति । सामंता वि निय-निय-ठाणेसु रज्ज-सिरिं अणुहवंता चिङ्गति । मंतिणो वि जाया उवेहापरा । पयाणं पुणेहिं रज्ज-सगडो चलइ ।
 (कायव्वपरम्मुह-कर्तव्यविमुख, वित्तिकाल-पगाराची वेळ, रज्जसिरी-राजवैभव, उवेहापर-उपेक्षा करणारे, पया-प्रजा, रज्जसगड-राज्याचा गाडा))

संधी

१. संधी या शब्दाचा मूळ अर्थ जोडणे, जोडणी, जुळणी असा होतो. सर्वच भाषांतून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात संधी प्रचलित असतात. पीतांबर (पीत+अंबर), महेश्वर (महा+ईश्वर), गंगोदक (गंगा+उदक), सूर्योदय (सूर्य+उदय) हे शब्द आपल्या इतके अंगवळणी पडले आहेत की ते संधी करून बनले आहेत ही गोष्ट सहजासहजी ध्यानात येत नाही.

२. अगोदरच्या शब्दाच्या शेवटी येणारा वर्ण आणि पुढील शब्दाच्या प्रारंभी असलेला वर्ण यापैकी एकात किंवा दोहोंतही जो बदल होतो त्यास संधी असे म्हणतात.

३. अर्धमागधीत बहुतेककरून संधी वैकल्पिक आहेत. संधिनियम हे साधारणपणे संस्कृतप्रमाणेच आहेत. तथापि अर्धमागधीत व्यंजनान्त शब्द आणि विसर्ग नैसल्याने व्यंजनसंधी आणि विसर्गसंधी हे प्रकार नाहीत. मुख्यत्वेकरून स्वरसंधींचाच आपल्याला विचार करायचा आहे.

४. संस्कृतमधील शब्दांतर्गत व्यंजनाचा लोप होऊन जो स्वर राहतो त्याचा अर्धमागधीत संधी होत नाही. उदा- जइ (यति, यदि), रित

उदाहरणे -

(अ) (१) अ किंवा आ + अ किंवा आ = आ

जीव + अजीव = जीवाजीव

धम्म + अधम्म = धम्माधम्म

अ + अ (पुढे संयुक्त व्यंजन आल्यास) = अ

मरण + अंत = मरणंत

(२) इ किंवा ई + इ किंवा ई = ई

मुणि + ईसर = मुणीसर

इ + इ (पुढे संयुक्त व्यंजन आल्यास) = इ

मुणि + इंद = मुणिंद

(३) ऊ किंवा ऊ + ऊ किंवा ऊ = ऊ

साऊ (स्वादु) + उदग = साऊदग

उ + उ (पुढे संयुक्त व्यंजन आल्यास) = उ

साहु + उत्त = साहुत्त

(ब) (१) अ किंवा आ + इ = ए

महा + इसि = महेसि

(२) अ किंवा आ + ई = ई

तियस + ईस = तियसीस

(३) अ किंवा आ + इ (पुढे संयुक्त व्यंजन आल्यास) = इ

देव + इंद = देविंद

महा + इड्डि = महिड्डि

(क) (१) अ किंवा आ + ऊ = ओ

महा + ऊहि = महोयहि

(२) अ किंवा आ + ऊ = ऊ

महा + ऊसव = महूसव

(३) (१) अ किंवा आ + ए = ए

इह + एव = इहेव

(२) अ किंवा आ + ओ = ओ

महा + ओसहि = महोसहि

(३) ए + ए = ए

से + एवं = सेवं

अभ्यास

१. संधी करा -

- (१) पुहवी + ईसर (२) किच्च + अकिच्च (३) कइ + इंद (४) तहा + एव
(५) गंगा + उदग

२. संधी सोडवा -

- (१) सुरासुर (२) देविड्डि (३) महेसि (४) धम्माणुभाव (५) एगिंदिय

१२. दुवालसमो पाढो

गयाणुगङ्गओ लोगो .

कम्मि वि नयरे एगो कुंभारो आसी । तस्स भज्जा भद्दा । तीए नरिंद-
महिसीए सह मेत्ती-भावो आसी । बे वि परोप्पराण सुह-दुक्खाण वत्तं सया
एकमेकाण पुच्छति । राय-महिसीए सहित्तणेण कुंभयारी भद्दा लोगाणं आयरं सम्माणं
च पावेइ ।

कुंभगार-भज्जाए एगा गद्दी अईव वल्लहा आसी । गद्दीए पुत्तो जायइ ।
सो अईव सेय-रूवो । तीए तसुवरिं बहु-नेहो अत्थि । तओ तस्स नामं मयणु
ति दिण्णं ।

एग्या पच्चूसे भद्दा महा-सद्देण रुवइ । राय-महिसीए दासी भद्दाए खेम-
कुसलं पुच्छिउं आग्या । सा पेच्छइ भद्दा रुवइ, कुंभयारो रुवइ, सयण-परियणा
वि उच्च-सद्देहिं रोवंति । सा चिंतेइ, ‘नूणं, इमीए गेहे को वि मओ, तेण सब्बे
रुवंति ।’

तया सा दासी तत्तो सिंघं निस्सरिऊण देविं कहेइ, ‘भद्दाए गिहे को वि
मओ ।’ देवी कुंभगारीए गेहे गच्छइ । सा वि रुवंतीए तीए समीवे उवविसिऊण

रोविं लगा । नरिंदो वि तत्थ महिसीए गमण सोच्चा, सप्पहाणो तत्थ गओ । पच्छा सेणावई, कोट्वालो, नयर-सेडी जाव पउर-जणा वि गया । ते वि रोविं लगा ।

एत्थंतरमि एगो वइएसिगो समागओ । महंतं जण-समुदायं रुवंतं दद्धून
सो एं पुच्छइ, ‘को एथ मओ ?’ सो साहेइ, ‘हं मित्सस पच्छा आगओ । मम
मित्तो जाणइ ।’ सो मित्तं पुच्छइ, सो अन्नं दंसेइ । एवं कमेण एगेण पउर-जणेण
कहियं, ‘हं नयर-सेड्हिणो पच्छा आगओ ।’ नयर-सेड्ही कोट्वालं, कोट्वालो
सेणावइं, सेणावई मंतिं दंसेइ । मंती वि कहेइ, ‘नरिंदस्स पच्छा हं आगओ ।’
मंती नरिंदं पुच्छइ, ‘एथ को मओ ?’ नरिंदो कहेइ, ‘अहं न-याणामि । अहं
महिसीए पच्छा आगओ ।’ अंते महिसी भद्धाए समीवं गंतून पुच्छइ, ‘पिय-सहि,
को तव गेहे अज्ज मओ ?’ सा बोल्लेइ, ‘मम गद्धी-पुत्तो मयणो नाम बाल-गद्धो

अज्ज पच्चूसे मओ । सो बाल-गद्धो मम बहु-वल्लहो आसी । तेणाहं रेवेमि ।
महिसी चित्ते चमक्किया, पच्छा हसिउं लग्गा ।

एवं मयणस्स मच्चु-वत्तं नाऊण सब्बे विलक्खा जाया । परमत्थं नाऊण,
तथ आगया सब्बे गयाणुगइया जणा एवं हसणीया जाया ।

शब्दार्थ

गयाणुगइय (गतानुगतिक) वि. विचार

न करता इतरांचे पाहून वाणणारे

नरिदमहिसी (नरेन्द्रमहिसी) स्त्री.

राजाची पट्टराणी

गद्धी (गर्दभी) स्त्री. गाढवी

पच्चूस (प्रत्यूष) सकाळ

मय (मृत) क.भू.धा.वि. मरण पावलेला

उवविसिऱ्ण - 'उवविस' - पू.का.धा.अ. बसून

पहाण, सेणावई, कोट्टवाल, नगरसेड्डी, पउरजण (राज्यातील विविध प्रकारचे लोक) प्रधान,
सेनापती, कोतवाल, नगरशेष्ठी, पौरजन

विलक्ख (विलक्ष) वि. लज्जित

टीप - हा पाठ खास करून कर्म.भू.धा.वि. ची रूपे तसेच हेत्वर्थक, पू.का.धा.अ. व
विश्वार्थक निशेषणांसाठी योजला आहे.

वत्ता (वार्ता) स्त्री. वातचीत, वार्तालाप

सेयरूप (श्वेतरूप) वि. पांढऱ्या शुभ वर्णचा

निस्सरिकण- 'निस्सर' - पू.का.धा.अ.

निघून

चित्ते चमक्किया - मनात चमकली

परमत्थ (परमार्थ) वि. खरी गोष्ट

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

(१) कुंभारीण लोकांच्या सन्मानास का पात्र ठरली होती ?

(२) मदन कोण होता ? तो कसा होता ?

(३) कुंभाराच्या घरी जमून कोण-कोण रडू लागले व का ?

(४) भद्रा कुंभारणीने राणीजवळ कोणता गौप्यस्फोट केला ?

(५) रडणारे सर्व लोक लज्जित कशामुळे झाले ?

२. (१) या पाठातील कर्म.भू.धा.वि. ची रूपे ओळखा.

(२) या पाठातील हे.धा.अव्यये एकत्रित करून लिहा.

(३) या पाठातील पू.का.धा. अव्ययांचा संग्रह करा.

३. पुढील मराठी शब्दांना अर्धमागधी प्रतिशब्द क्या -
आदर, स्नेह, श्रेष्ठी, प्रधान, कोतवाल, पौरजन, वल्लभ

व्याकरण-विवेचन - (१)

धातुसाधिते

धातूंना प्रत्यय लागून जेव्हा नवीन नामे, विशेषणे, अव्यये बनतात तेव्हा त्यांना धातुसाधिते असे म्हणतात. यापैकी कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे, हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यये आणि पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये यांचा या वर्षी विचार करावयाचा आहे.

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे

१. इय हा प्रत्यय धातूला लागून ही कर्म.भू.धातुसाधित विशेषणे बनतात. उदा. पास - पासिय, धाव - धाविय, कह - कहिय. या खेरीज संस्कृतमध्ये जी कर्म.भू.धा.वि. विशिष्ट नियमांप्रमाणे किंवा अनियमितपणे बनतात; त्या वरून वर्णपरिवर्तनाच्या नियमांनुसार अर्धमागधीत अनेक प्रकारची कर्म.भू.धा.वि. आलेली आहेत. उदा -

धातू	संस्कृत रूप	अर्धमागधी रूप
पास	दृष्ट	दिङ्ग
गच्छ	गत	गय
लभ	लब्ध	लद्ध
जाण	ज्ञात	नाय
तर	तीर्ण	तिण्ण

२. कर्म.भू.धा.विशेषणे ही विशेषणे असल्यामुळे त्यांचे लिंग, वचन, विभक्ती विशेष्यांप्रमाणे असतात. या धातुसाधित विशेषणांचा उपयोग (१) विशेषणे म्हणून, तसेच (२) क्रियापदांच्या ऐवजी देखील करण्यात येतो.

(१) विशेषणे म्हणून उपयोग -

१. भागीरही दूसिया दीसइ । (गंगा दूषित झालेली दिसते.)
२. संचियं दब्वं । (साठविलेले धन)

३. उवजुत्ता अवयवा । (उपयुक्त अवयव)
४. छिन्नाए लयाए । (तोडलेल्या लतेने)
५. लुद्धा नरा नसंति । (लोभी लोक नाश पावतात.)

(२) क्रियापद म्हणून उपयोग

(अ) सकर्मक धातू - येथे कर्मणी प्रयोगाची रचना करावी लागते.

अशा वाक्यात कर्त्याची तृतीया, कर्माची प्रथमा आणि कर्म.भू.धा.वि. चे लिंग, वचन, विभक्ती कर्मप्रमाणे होतात. उदा -

१. तेण दब्बं भूमीए ठवियं । (त्याने धन जमिनीत ठेवले.)
२. विहिणा रुखा निष्मिया । (ब्रह्मदेवाने झाडे निर्माण केली.)
३. बालएण फलं भक्षिखयं । (मुलाने फळ खाल्ले.)
४. रामेण रावणो हउओ । (रामाने रावणाला मारले.)

(ब) गत्यर्थक आणि अकर्मक धातू - अशा वाक्यात कर्ता प्रथमेत आणि भूतकालवाचक धा.वि.चे लिंग, वचन, विभक्ती कर्त्याप्रमाणे असतात. उदा -

१. वइएसिगो समागओ । (परदेशी इसम आला.)
२. तुमं पसुत्तो । (तू झोपी गेलास.)
३. फलं पडियं । (फळ पडले.)
४. नर्वई नयरं पविष्टो । (राजाने शहरात प्रवेश केला.)
५. नीला उज्जाणं पत्ता । (नीला बागेत आली.)

३. अर्धमागधीत भूतकाळाचा अर्थ व्यक्त करण्यासाठी या भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणांचा विपुल प्रमाणात उपयोग केला जातो. जीविय (जीवित) या सारख्या काही भू.का.वि.चा नामाप्रमाणेही उपयोग केला जातो.

हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यये

१. एखादी मुख्य क्रिया करण्याच्या आधी गौण क्रिया केली असेल व दोन्ही क्रियांचा कर्ता एकच असेल तर मुख्य क्रिया दर्शविणाऱ्या धातूचे हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय वापरता येते.

(१) दासी भद्राए खेमकुसलं पुच्छइ ।

(दासी भद्रेची ख्याली खुशाली विचारते.)

(२) दासी आगया । (दासी आली.)

आता दोन्ही वाक्ये एकत्र करून असे म्हणता येईल की, 'भद्रेचे कुशल

विचारण्यासाठी दासी आली'. यात कुशल विचारणे ही मुख्य क्रिया असून त्यासाठी येणे ही गौण क्रिया केली आहे. या ठिकाणी पुच्छ (विचारणे) धातूचे हे.धा.अ. वापरता येईल.

भद्राए खेमकुसलं पुच्छिउं दासी आगया ।

पुच्छिउं हे. धा.अ. आहे.

२. हे.धा.अ. दोन प्रकारांनी तयार होतात.

(१) नियमित (२) संस्कृत हे.धा.अ. म्हणजेच तुमन्तावरून वर्णपरिवर्तनाच्या नियमाने आलेली.

(१) नियमित - (अ) अकारान्त धातूना इउं आणि इतरं धातूना उं प्रत्यय लावले जातात.

गच्छ - गच्छिउं, पास - पासिउं, गा - गाउं, हो - होउं, ठा - ठाउं

(ब) सर्वं धातूना इत्ताए किंवा एत्ताए हे प्रत्यय लावले जातात.

गच्छ - गच्छित्ताए, गच्छेत्ताए; पास - पासित्ताए, पासेत्ताए

(२) संस्कृत रूपांवरून आलेली हे.धा.अ.

लह - लङ्घुं (लब्धुम), सुण - सोउं (श्रोतुम)

पास - दङ्गुं (द्रष्टुम), मुंच - मोतुं (मोक्तुम)

पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये

१. एकच कर्ता जेव्हा एका मागून एक अनेक क्रिया करतो, तेव्हा सर्वांत शेवटी केलेल्या क्रियेसाठी क्रियापदाचे त्या त्या काळाचे व अर्थाचे रूप वापरले जाते आणि अगोदरच्या क्रिया दाखवण्यासाठी पू.का.धा. अव्ययांचा उपयोग करता येतो.

उदा. - विद्यार्थी शाळेत जाऊन पाठाचे अध्ययन करतो.

छत्तो सालं गंतून पाढं पढइ ।

२. पू.का.धा. अव्यये पुढीलप्रमाणे तयार करतात -

(१) नियमित - (अ) अकारान्त धातूना इऊण प्रत्यय लावून आणि अन्य धातूना ऊण प्रत्यय लावून -

उदा. - पास - पासिऊण, गा - गाऊण

(ब) सर्वं धातूना इत्ता, एत्ता, इत्ताणं, एत्ताणं, इत्तु, एत्तु हे प्रत्यय लावून -

उदा. - कर - करित्ता, करेत्ता, करित्ताणं, करेत्ताणं, करित्तु, करेत्तु

(२) संस्कृतमधील पू.का.धा. अव्ययांमध्ये (त्यांना त्वान्त व ल्यबन्त अव्यये असेही म्हणतात.) वर्णपरिवर्तनाच्या नियमांप्रमाणे बदल होऊन अर्धमागधीत या प्रकारची अव्यये येतात.

उदा. - ओयरिय (अवतीर्य) - उतरून

पणम्म (प्रणम्य) - नमस्कार करून

किच्चा (कृत्वा) - करून

सोच्चा (श्रुत्वा) - ऐकून

पेच्छिय (प्रेक्ष्य) - पाहून

अभ्यास

१. रिकाम्या जागी कर्मणी भूतकालवाचक धातुसाधिताचे योग्य रूप लिहा -

(१) सीहेण सियालो — | (भक्ख)

(२) जणणीए पुत्तस्स कहा — | (कह)

(३) तेण कन्नाओ — | (दिङ्ग)

(४) रयणं सायरमज्ञामि — | (पड)

(५) रायउत्तो रायहाणि — | (पविड्ग)

२. (अ) पुढील धातूंची हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यये द्या -

गच्छ, ने, हो, पास, सुण

(ब) पुढील धातूंची पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये द्या -

गा, पास, चिंत, नम, जाण

३. कंसात दिलेल्या सूचनांनुसार वाक्ये पूर्ण करा -

(१) विस्सणाहो फलाइ — वणं गच्छइ | (आहर-हे.धा.)

(२) छत्तो भोयणं — सालं गच्छइ | (कर-पू.का.धा.)

(३) देवं — भत्तो देउलं पविड्गो | (नम-हे.धा.)

(४) रङ्गं — वीरा जुञ्जांति | (खक्ख-हे.धा.)

(५) दसरं — रामो वणं गओ | (पुच्छ-पू.का.धा.)

१३. तेरसमो पाढो
उज्जमसीलो किसीवलो

अह एगम्मि उडए निवसइ को वि किसीवलो । सययं उज्जम-सीलो सो
ण कयावि अलसो ठाइत्था । गच्छतेण कालेण वुङ्गतं आवण्णो सो उडय-समीवं
एव किमवि किमवि करेंतो कालं गमेइ । एगम्मि दिणे नियड-वट्टिणा मग्गेण आगओ
तप्पएसस्स निवई । तं अणुसरिंसु बे वि रायपुरिसा । आसरुहा सकोउयं पासिंसु
पयाणं परिस्समस्स फलाणि । तमुडयं दद्धूण सो भूवई कहित्था, ‘अहो सच्छं सुरइयं
चेव उडयं’ ।

पढमो रायपुरिसो : एवं एयं, महाराय ! अत्थ दीसंति फल-सहिया रुख्खा
समीवड्हा ।

बीओ रायपुरिसो : देव ! पीणा एए पसुणो एत्थ चरंति । पासउ, महाराय !
सो वङ्गो किसीवलो इओ एव आगच्छइ । महारायं
नमिऊण अंजलिं बंधेइ ।

निवई : सत्थि तुभ्बं, भो किसीवल । तुज्ज्ञ खेतं उंडयं च दद्धूणं
अईव संतुङ्गो खु अहं । अहुणा तुमं किं करेसि ?

किसीवलो : अत्थ नूयणे अंब-रुख्खे आरोवेमि, महाराय !

निवई : रे थविर ! केत्तियं तुज्ज्ञ वयं ?
 किसीवलो : चिरं जीवउ देव ! असीइ-वरिसाणि वइक्कंताणि मम
                   जायस्स ।
निवई : हत ! भो ! असीइ-वरिसिओ तुमं । साहु, जरढ, साहु !
                   धनो हं जं मम पया दिग्घाउं उवभुंजइ । अवरं च पुच्छामि,
                   अस्स नवीणस्स अंबस्स फलाइं किं आसाएउं जीविस्ससि ?
किसीवलो : देव, निय-कायव्वं इइ करेमि । एयस्स अंबस्स आरोवणं
                   न केवलं अप्पणो उवभोगत्थं । अहं चकखेमि पुव्वएहिं
                   आरोवियाणं तरूणं फलाणि । तहेव मए आरोवियस्स
                   तरूणो फलाणि आसाइस्संति मे पुत्ता, पोत्ता, पपोत्ता य ।
                   एसेव लोयस्स परिवाडी ।
निवई : रे बंधू, समीईणा खलु तुज्ज्ञ मणो-वित्ती । सुडु सोहसि
                   एएण सोहणेण कज्जेण । गिणहसु तुज्ज्ञ कायव्व-बुद्धीए
                   पारिओसियं । (इइ दस-सुवण्ण-मुद्दाओ देइ)
किसीवलो : (विणएण गिणहिऊण) अहो किवालू गुणनू य भवं ।
                   अणुणाहिओ म्हि । सुडु कहियं केणावि महापुरिसेण जं ।
                   उज्जमेण हि कज्जाणि सिज्जंति न मणोरहा ।
                   अओ सया हि कायव्वो अप्पमाएण उज्जमो ॥

शब्दार्थ

उडय (उटज) पुं. नयुं. झोपडी	उज्जमसील (उद्यमशील) वि. उद्योगी
वुइढत्तं आवण्णो - वाक्य्र. म्हातारपण	गच्छंतेण कालेण - वाक्य्र. जसजसा
आलेला	काळ लोटत होता तसा
आसरुह (अश्वारोह) पुं. घोडेस्वार	नियडवट्टि (निकटवर्तिन) वि. जवळ
पीण (पीन) वि. घष्टपुष्ट	असलेला
आरोव (आरोप्य) क्रि. लावणे	सकोउय (सकौतुक) क्रि.वि. कुतूहलाने
सुरडय (सुरचित) वि. व्यवस्थित	पया (प्रजा) स्त्री. प्रजा
सत्थि (स्वस्ति) अ. क्षेमकुशल	कियं (कियत) सर्व. किती ?

थविर (स्थविर) पुं. म्हातारा
 असीड (अशीति) संख्यावि. ऐंजी
 जरठ (जरठ) संबो. वृद्धा !
 किमडुं (किमर्थम्) कशासाठी
 कायव्व (कर्तव्य) विघ्य.वि.कर्तव्य
 मणोवित्ति (मनोवृत्ति) स्त्री. मानसिक विचार
 गुणनु (गुणज्ञ) वि. गुणाची कदर असणारा
 अणुगाहिओ म्हि (अनुगृहीतोऽस्मि) वाक्य. मोठी कृपा झाली माझ्यावर, मी आभारी आहे.

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

- (१) राजा व राजपुरुष यांनी शेतकऱ्याच्या बाबतीत कशाकशाचे निरीक्षण केले ?
- (२) शेतकी काय करत होता ?
- (३) राजाने शेतकऱ्याला कोणता प्रश्न विचारला ?
- (४) शेतकऱ्याने त्याचे कोणते सविस्तर उत्तर दिले ?
- (५) राजाने कोणत्या शब्दांत शेतकऱ्याची स्तुती केली ?
- (६) राजाने कोणते पारितोषिक दिले ?
- (७) शेतकऱ्याने उद्योगशीलतेबदल काय सांगितले ?

२. या पाठात आलेली पुढील भूतकाळी रूपे ओळखून त्यांचे व्याकरण लिहा - अणुसरिंसु, कहित्था

३. नमिऊण, दट्टण, गिण्हिऊण, बंधिऊण या पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्ययांचे पाठातील उपयोगांचे निरीक्षण करा व त्याप्रमाणे पुढील वाक्ये बनवा. त्यांचे अर्थही लिहा.

- (१) जलं (पास) सो सरोवरस्स समीवं गच्छइ।
- (२) कूवाओ पाणिं (कङ्घ) सा रुखे सिंचइ।
- (३) पभूयं धणं (लह) वि सो सेड्ही न तुस्सइ।
- (४) भतं (भुंज) छत्तो पाढसालं गओ।
- (५) पुफ्फाइं (गेण्ह) सा पझिदिं देउलं गच्छइ।

१४. चोदसमो पाढो चउ-जामायराणं कहा

कथ वि गामे एगो पुरोहिओ आसी । तस्स एगो पुत्तो, पंच य कन्नगाओ संति । तस्स चउरो कन्नगाओ विवाहियाओ । कयाई पंचमी-कन्नगाए विवाह-महूसवो पारद्धो । चउरो जामाउणो कन्नगाओ य आगया । पुण्णे विवाहे जामायरेहिं विणा सब्बे संबंधिणो निय-निय-घरेसु गया । जामायरा भोयण-लुद्धा गेहे गंतुं न इच्छंति । खज्ज-रस-लुद्धा ते परुप्परं चिंताति, ‘ससुर-गिह-निवासो सोहणो सब्ब-लोए’ एवं चिंतिऊण एगाए भित्तीए एसा सुत्ती लिहिया । सुत्तिं वाइऊण ससुरेण सयं तस्स हेड्डा लिहियं,

‘जइ वसइ विवेगी पंच छब्बा दिणाइं ॥

दहि-घय-गुड-लुङ्घो मासमेगं वसेज्जा ।

स हवइ खर-तुल्लो माणको माण-हीणो ॥’

ते जामायरा पायत्तिं वाइऊणं पि गंतुं नेच्छंति । पुरोहिओ निय-भज्जाए
सह किमवि वियारिऊण भोयण-विसए मंतणं करेइ । बीय-दिणे पुरोहिय-भज्जा
भोयण-समए जामायराण थूलं रोट्टुं घय-जुतं च देइ । तं दझूण पढमो मणीरामो
जामाया इयराणं कहेइ, ‘अहुणा एथ्व वसणं न जुतं, निय-घरम्मि अओ वि साउ-
भोयणं अत्थि ।’ पच्चूसे ससुरं कहिऊण सो गओ । अणे तहेव ठिया ।

तयणंतरं पुरोहिय-भज्जा जामाऊणं तिल-तेल्ल-जुतं रोट्टुं देइ । तं दझूण
माहवो नाम जामायरो चिंतेइ, ‘मम घरम्मि वि एयं लब्धइ, अओ कल्लं घरं
गच्छामि ।’ बीय-दिणे माहवो गच्छइ, परं तइय-चउत्थ-जामायरा न गच्छंति ।

पुरोहिओ भज्जाए कहेइ, ‘पिए, रत्तीए ते बे वि आगच्छसंसंति, ताए
वेलाए तए दुवारं न उग्घाडियव्वं ।’ ते दोण्णि वि जामायरा संझा-समए गामे विलसिउं
गया । विविह-कीलाओं कुणंता, नड्डाइं पेकखंता, मज्जा-रत्तीए गेहमागया । पिहिय-
दुवारं दझूण समीवत्थिया तुरंग-सालाए गया । भूमीए सुत्ता । पच्चूसे तइय-
जामाऊओ विजयरामो चिंतेइ, ‘एथ्व सावमाणं ठाउं न उड्यं ।’ सो वि अप्पणो
घरं गच्छइ । अहुणा केवलं केसवो जामायरो तथ्य ठिओ संतो गंतुं नेच्छइ ।

पुरोहिओ वि तस्स निक्कासणत्थं जुतिं विआरिऊण निय-पुत्तस्स कण्णे
किंचि वि कहिऊण गओ । मज्जाणहे केसव-जामाओ भोयणत्थं उवविडो । पुरोहिय-
पुत्तो आगओ समाणो पुरोहिओ पुत्तं पुच्छइ, ‘वच्छ ! एथ्व मए एगो रूवगो मुक्को,
सो य केण गहिओ ?’ सो कहेइ, ‘अहं न जाणामि ।’ पुरोहिओ बोल्लेइ, ‘हे
असच्च-वाइ ! पाव ! धिङ्ग ! देहि मे रूवगं अन्ह तं मांरइसं ।’ एवं कहिऊण
सो उवाहणं गहिऊण मारिउं धाविओ । दोण्णि वि ते जुज्जामाणे दझूण केसवो ताण
मज्जे गंतूण, ‘मा जुज्जाह, मा जुज्जाह’ त्ति कहिऊण ठिओ । तया सो पुरोहिओ,
‘हे जामायर ! अवसरसु अवसरसु’ त्ति कहिऊण तं उवाहणेण पहरेइ । पुत्तो वि,
‘केसव, दूरीभव दूरीभव !’ त्ति कहिऊण मुड्डीए तं केसवं पहरेइ । एवं ते बे वि
केसवं ताडिंति । तओ सो तेहिं धक्का-मुक्केण ताडिज्जमाणो सिग्धं भग्गो ।

पुरोहियस्स परम-मित्तो पुरोहियं पुच्छइ, 'तए भोयण-स-लुद्धा जामायरा
घराओ कहं निकासिया ?' संखेवेण कहेइ,
'वज्ज-कूडा मणीरामो, तिल-तेल्लेण माहवो ।
भूसेज्जाए विजयरामो, धक्का-मुक्केण केसवो ॥

शब्दार्थ

कथवि - कोण्या एका	कनगा (कन्या) स्त्री. मुलगी
चउरो (चत्वारः) वि. चार	संबंधि - नातेवाईक
भोयणलुद्ध (भोजनलुब्ध) वि.	खज्जरस (खाक्खरस) पुं.
हावरट, खादाडखाऊ	भोजनातील आस्वाद्यता
मुत्ति (सूक्ष्मि) स्त्री. सुवर्चन	वाइङ्गण - वाचून
विवेगी (विवेकिन) वि.विचारशील	पंच छव्वा - पाच किंवा सहा
पायत्तिग (पादत्रिक) नपुं.	खरतुल्ल (खरतुल्य) वि. गाढवाप्रमाणे
पद्यातील तीन ओळी	मंतण (मन्त्रण) नपुं. विचार-विनिमय
थूलं रोट्टां - जाड रोटी	पच्चूसे (प्रत्यूषे) सकाढी
आगच्छिससंति - भ.का. येतील	उघडाड (उद्घाटय) क्रि. उघडो
दोण्णि वि - दोधेही	नद्वाइं - नाटके
पिहियदुवार (पिहितद्वार) नपुं. बंद दार	अवसर (अपसर) क्रि. दूर होणे

उड्य (उचित) वि. योग्य	निकासणत्थं (निष्कासनार्थम्) - बाहर
उवाहण (उपानह) स्त्री. वहाणा, जोडे	घालवण्यासाठी
मा जुऱ्डाह - आज्ञा. भांडू नका	तुरंगसाला (तुरङ्गशाला) स्त्री. अश्वशाला,
धक्कामुक्केण - धक्कामुक्कीमुले	तबेला

शास्त्रसंक्षीप्त

वज्जकूडा - वज्जासारख्या कडक
(व जाड चपात्यांनी मणीरामास घालवले)

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

- (१) विवाहप्रसंगी पाहणे आलेले चारही जावई सासुवाडीस मुक्काम ठेकून का राहिले ?
- (२) जावयांनी भिंतीवर कोणते सुवचन लिहिले ? सासन्याने कोणते तीन चरण लिहून ते सुवचन पूर्ण केले ?
- (३) मणीराम, माधव, विजयराम हे तीन जावई कोणत्या युक्तीने आपापल्या घरी गेले ?
- (४) कोणते नाटक रचून पुरोहित व त्याच्या पुत्राने चौथा जावई केशव यास घालवले ?
- (५) पाठाच्या अखेरच्या श्लोकाचा अर्थ लिहा.

२. जोड्या लावा.

‘अ’ गट

- (१) ससुर-गिह-निवासो (अ) मज्जारत्तीए गेहमागया।
- (२) ते दोणिं वि जामायरा (आ) विवाहमहूस्वो पारद्दो।
- (३) एथ्थ सावमाणं ठाईउं (इ) अन्ह तं मारइस्सं।
- (४) कयाई पंचमी कन्नगाए (ई) धक्कामुक्केण ताडिज्जमाणो भग्गो।
- (५) देहि ममं तं रूवगं (उ) सोहणो सव्वलोए।
- (६) केसवो (ऊ) न उझ्यं।

‘आ’ गट

३. रूपे ओळखा - कन्नगाओ, नियघरम्मि, कहिऊण, कुणंता, अहुणा

४. उताच्याचे भाषांतर करा -

एा इथी एग्स्स साहुस्स एंग मोयगं देइ। तीए पियसही तं पुच्छइ, ‘किं तुमए सो मोयगो खाइओ न वा ?’ सा कहेइ, ‘हे मूढे ! सो लङ्घुओ सुरहिंगांधसंजुओ, सुरसो, चक्खणिज्जो आसी। किं तुमए, न खाइओ ?’ सा भोयणलुद्धा इथी तस्स मुणिवरस्स पिढुओ धावांती गया।

पञ्ज-विभाओ

१. पढमो पाढो

सुहासियाइं

मा कस्स वि कुणसु निंदं, होज्जसु गुण-गेहणुज्जओ निययं

मा अप्पयं पसंससु, जइ वि जसं इच्छसे धवलं ॥१॥

जरा जाव न पीडेइ, वाही जाव न बहूइ ।

जाविंदिया न हायंति, ताव धम्मं समायरे ॥२॥

सक्का वण्ही निवारेउं वारिणा जलिओ बहिं ।

सब्बोयहि-जलेणावि मोहगी दुण्णिवारओ ॥३॥

पावं परस्स कुव्वंतो हसई मोह-मोहिओ ।

मच्छो गलं गसंतो वा विणिवायं न पासइ ॥४॥

उप्पण्णत्ये कज्जे अइ-चिंतंतो गुणागुणे तम्मि ।

चिर-याल-मंद-पेच्छित्तणेण पुरिसो हणइ कज्जं ॥५॥

अदंसणेण पुत्रय सुहु वि नेहाणुबंध-घडियाइं ।

हत्थ-उड-पाणियाइं व कालेण गलंति पेम्माइं ॥६॥

सीहस्स कमे पडियं सारंगं जह न रक्खइ को वि ।

तह मिच्चुणा गहियं जीवं पि न रक्खइ को वि ॥७॥

मेरु गरिड्डो जह पव्याणं, एरावणो सार-बलो गयाणं ।
 सीहो बलिड्डो जह सावयाणं, तहेव सीलं पवरं वयाणं ॥८॥
 जा जाणइ समय-रसं सा जीहा सुंदरा हवइ लोए ।
 दुव्यय-तिक्ख-धारा सेसा छुरिय व्व नव-घडिया ॥९॥
 कीरंती विय नासइ उयए रेह व्व खलयणे मेत्ती ।
 सा उण सुयणम्मि कया अणहा पाहाण-रेह व्व ॥१०॥

टीप - सुभाषित म्हणजे सुंदर वचन. प्राकृत वाङ्मयात अशी सुभाषिते भरपूर विखुरलेली दिसतात. सुभाषितांत कल्पना-सौंदर्य, विचार-सौंदर्य व शब्द-सौंदर्य यांचा उत्कृष्ट मिलाफ झालेला दिसतो. प्रस्तुत पाठात काही अर्धमागधी आगमातील व काही सुभाषित संग्रहातील अशी सुभाषिते वेचून घेतली आहेत. सुभाषितातील कल्पना शब्दार्थात विशेष स्पष्ट करून सांगितल्या आहेत.

टीपा व शब्दार्थ

१. जर निष्कलंक कीर्तीची इच्छा करत असशील, तर कोणाची निंदा करू नकोस.
 नियमितपणे गुणग्रहणात तत्पर रहा व स्वतःची स्तुती करू नकोस.
 गुण+गेणहण+उज्जय - गुणग्रहणात तत्पर निययं (नियंतं) क्रि.वि. नियमाने
 मा पसंससु - प्रशंसा करू नकोस अप्पयं (आत्मानं) स्वतःची
 जस (यश) नपुं. कीर्ती धवल (धवल) वि. शुभ, निष्कलंक

२. जोपर्यंत वृद्धधत्व पीडा देत नाही, जोपर्यंत आजार वाढत नाही व जोपर्यंत इंद्रिये क्षीण होत नाहीत, तोपर्यंतच धर्माचरण करावे.

जाव-ताव (यावत्-तावत्) अ.	जरा (जरा) स्त्री. वृद्धधत्व
जोपर्यंत-तोपर्यंत	जाव+इंदिया - जोपर्यंत इंद्रिये
वाहि (व्याधि) पुं. दुखणे, रोग	समायरे - आचरण करावे
हायंति - क्रि.'हा'-क्षीण होतात	

३. प्रज्वलित अग्नी बाहेरून पाणी मारून विझवणे शक्य आहे; परंतु सर्व समुद्राचे पाणी मारूनही मोहरूपी अग्नी विझवणे अशक्य आहे.

वाणि (वहि) पुं. अग्नी	वारि (वारि) नपुं. पाणी
सव्योयहि (सर्वोदधि) पुं. सर्व समुद्र	दुष्णिवार (दुर्निवार) वि. निवारण करण्यास कठीण

४. मोहाच्या आधीन झालेला, दुसऱ्यांशी पापाचरण करताना स्वतः हसत असतो (पण परिणामांची पर्वा करत नाही), मासा गळ गिळताना (आमिषाच्या लोभाने) स्वतःच्या नाशाचा विचार करत नाही.

मच्छ (मत्स्य) पुं. मासा	गळं गसंतो - गळ (आमिष) गिळत
विणिवाय (विनिपात) पुं. नाश	असताना

५. कार्य अगदी पूर्ण होत आल्यावर त्यातील गुणाकृतींची चर्चा करणारा व दीर्घकाळ चिकित्सा करत राहणारा पुरुष, होत आलेल्या कामाची हानी करतो.

उप्पण्णत्थ (उत्पन्नार्थ) पुं. कार्याची पूर्णता	अझिचिंतंतो - अतिशय विचार करणारा
तम्मि - त्यामधील	मंदपेच्छिज्ञन - अतिचिकित्सा

चिरयाल (चिरकाल) पुं. दीर्घकाळ	हणड - क्रि. नाश करतो
-------------------------------	----------------------

६. दृढ स्नेहबंधनांनी घडवलेली मैत्रीसुदधा, हे पुत्रा; दीर्घकाळ दर्शन न झाल्यास, हाताच्या ओंजळीतून पाणी गळून जावे त्याप्रमाणे नाहीशी होते.

अदंसण (अदर्शन) नपुं. न दिसणे	पुत्रय (पुत्रक) संबो. हे बाला
सुङ्ग (सुष्टु) अ. चांगली	नेहाणबंध (स्नेहानुबन्ध) पुं.प्रेमाचे धागे
हत्थउड (हस्तपुट) पुं. हातांची ओंजळ	पेम्म (प्रेम) नपुं. प्रेम, मैत्री
पाणिय (पानीय) नपुं. पाणी	

७. सिंहाच्या टप्प्यातील हरणाचे कोणी रक्षण करू शकत नाही. तसेच मृत्यूने ग्रासलेल्या जीवाचेही कोणी रक्षण करू शकत नाही.

कमे (क्रमे) पायात (टप्प्यात) आलेला	सारंग (सारळ) पुं. हरीण
गहिय (गृहीत) वि. पकडलेला	मिच्चुणा - मृत्यूने

८. जसा पर्वतांत मेरू विशाल, हत्तींमध्ये ऐरावत सामर्थ्यवान, श्वापदांत सिंह बलवान असतो, तसे सर्व ब्रतात शील-ब्रत महत्त्वाचे आहे.

गरिडु (गरिष्ठ) वि. विशाल	पब्बय (पर्वत) पुं. पर्वत
ऐरावण (ऐरावत) पुं. इंद्राचा हत्ती	सारबल - वि. अतिशय सामर्थ्यवान
श्वापय (श्वापद) नपुं. पशू	पवर (प्रवर) वि. श्रेष्ठ

९. जी समयसूचकतेने बोलते (वेळाचे सार जाणाते) अशी जीभच जगात सुंदर मानली जाते. परंतु दुर्वचनस्तपी तीक्ष्ण धारेने युक्त अशी इतर जीभ नवीनच घडवलेल्या सुरीसारखी आहे (असे समजावे.)

समय-रस - वेळाचे भान, मर्म	दुव्बय (दुर्वच) पुं. दुर्वचन
तिक्खधारा (तीक्ष्णधारा) वि. तीक्ष्ण	सेस (शेष) वि. इतर, बाकीची
धारेने युक्त	नवघडिया (नवघटिता) वि.स्त्री.
छुरिया (क्षुरिका) स्त्री. सुरी	नवीनच घडवलेली

१०. दुष्टांशी केलेली मैत्री, पाण्यावरील रेधेप्रमाणे केल्याक्षणीच नाहीशी होते,	
तीच दोस्ती सज्जनांशी केली तर दगडावरील रेधेप्रमाणे (कायमची) निर्दोष होते.	
कीरंती - करताक्षणी	विय (इव) अ. प्रमाणे
नासङ (नश्यति) क्रि. नाहीशी होते	उयए - पाण्यात
रेह व्व (रेखा इव) रेधेप्रमाणे	खलयण (खलजन) पुं. दुष्ट लोक
उण (पुनः) अ. मात्र	अणह (अनघ) वि. पवित्र, निर्दोष
पाहाणरेहा (पाषाणरेखा) स्त्री. दगडावरील रेघ	

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

- (१) धवल कीर्ती कशाने मिळते ?
- (२) धर्माचरण कोणी व कधी करावे ?
- (३) दुसऱ्यांचे वाईट चिंतून हसणाऱ्या व्यक्तीला कशाची उपमा दिली आहे ?
- (४) पुरुष कशामुळे कार्यहानी करून घेतो ?
- (५) प्रेम कशामुळे कमी होते ? त्याला कशाची उपमा दिली आहे ?
- (६) पर्वत, हत्ती, श्वापद व ब्रते यांतील प्रत्येकात श्रेष्ठ कोणकोण आहेत ?
- (७) कोणती जीभ सुंदर आहे ? कोणती सुरीप्रमाणे आहे ?
- (८) जीव व मृत्यु यांना कोणत्या उपमा दिल्या आहेत ? का ?
- (९) दुष्टांशी व सज्जनांशी केलेल्या मैत्रीत कोणता फरक आहे ?

२. अर्धमागधी प्रतिशब्द द्व्या -

प्रशंसा, यश, मोहाग्नि, हस्तपुट, मैत्री, पर्वत, मृत्यु, क्षुरिका, तीक्ष्ण, श्वापद, सारळ, उदक

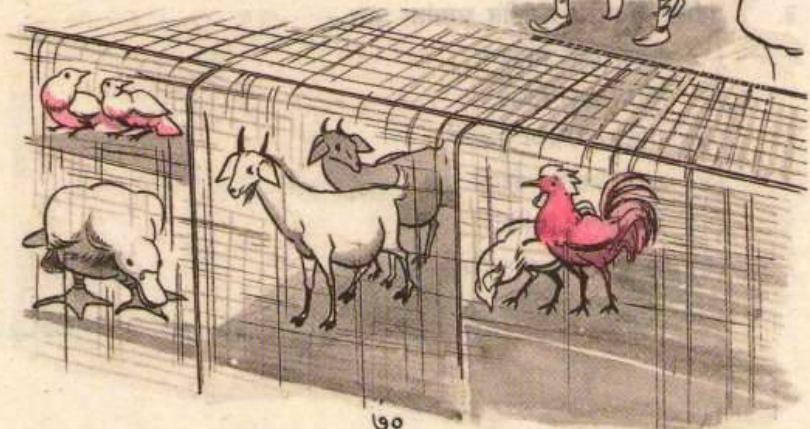
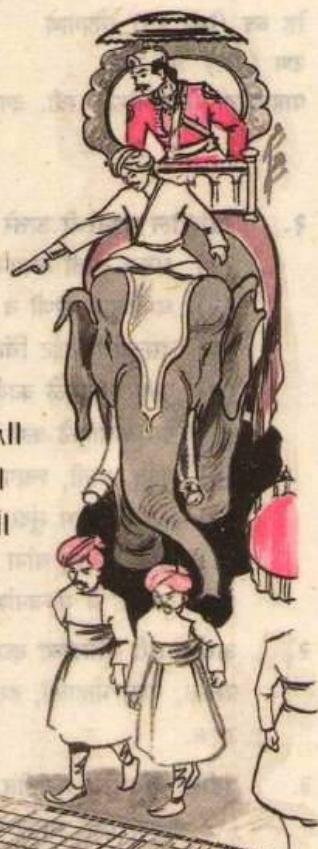
३. पुढील वाक्यांचे मराठीत भाषांतर करा -

- (१) जिणो धर्मं भासङ् ।
- (२) पुरिसो खणं गेणहइ ।
- (३) रामो समरे बाणं मुंचइ ।
- (४) अम्हे आइच्चं वंदामो ।
- (५) मेहा जलं वरिसंति ।
- (६) अम्हे हत्थे पाए य पक्खालेमो ।

२. बीओ पाढो
अरिडुणेमिणो निकम्बमणं

अह ऊसिएण छत्तेण चामराहि य सोहिए ।
 दसार-चक्रेण य सो सब्बओ परिवारिओ ॥१॥
 चउरंगिणीए सेणाए रइयाए जहक्कमं ।
 तुरियाण सनिणाएण दिव्वेण गगणं फुसे ॥२॥
 अह सो तथ निजंतो दिस्स पाणे भयहुए ।
 वाडेहिं पंजरेहिं च सनिरुद्धे सुदुक्खिए ॥३॥
 जीवियंतं तु संपत्ते मंसडा भक्खियव्वए ।
 पासित्ता से महा-पने सारहि इणमब्बवी ॥४॥
 'कस्स अड्हा इमे पाणा एए सब्बे सुहेसिणो ।
 वाडेहिं पंजरेहिं च सनिरुद्धा य अच्छहिं ?' ॥५॥
 अह सारही तओ भणइ, 'एए भदा उ पाणिणो ।
 तुज्जं विवाह-कज्जम्मि भोयावेतं बहुं जणं' ॥६॥
 सोऊण तस्स वयणं बहु-पाणि-विणासणं ।
 चितेइ से महा-पने साणुकोसे जिए हिओ ॥७॥
 'जइ मज्जा कारणा एए हम्मंति सुबहू जिया ।
 न मे एयं तु निस्सेसं पर-लोगे भविस्सई' ॥८॥
 सो कुंडलाण जुयलं सुत्तगं च महा-यसो ।

आभरणाणि य सब्वाणि सारहिस्स पणामए ॥१॥
 देव-मणुस्स-परिवुढो सीया-र्यणं तओ समारूढो ।
 निक्खमिय बागाओ रेवयमि ठिओ भगवं ॥१०॥
 उज्जाणं संपत्तो ओइण्णो उत्तमाउ सीयाओ ।
 साहस्रीइ परिवुडो अह निक्खमई उ चित्ताहिं ॥११॥
 अह से सुगंध-गंधिए तुरियं मउ-कुंचिए ।
 सयमेव लुंचई केसे पंच-मुट्ठीहिं समाहिओ ॥१२॥

टीप - जैन साहित्यात, जैन धर्माची प्रभावना (प्रसार) करणाऱ्या २४ तीर्थकरांच्या कथा अनेक ठिकाणी येतात. प्रस्तुत पाठ 'उत्तराध्ययन' या सुप्रसिद्ध जैन ग्रंथातून घेतला आहे. यात बाविसावे तीर्थकर अरिष्टनेमी ऊर्फ नेमिनाथ यांना कोणत्या प्रसंगामुळे वैराग्यप्राप्ती झाली तो प्रसंग वर्णन केला आहे. हे अरिष्टनेमी कृष्णाचे चुलतबंधू होते. कृष्णाने त्यांचा विवाह 'राजीमती' नावाच्या राजकन्येशी ठरवला. तिच्या वडिलांनी विवाहासाठी सर्वांना त्यांच्या नगरात पाचारण केले. सर्व सैन्य व छत्रचामारांसहित अरिष्टनेमी निघाले. नगराजवळ त्यांना पिंजऱ्यात ठेवलेले पशु-पक्षी दिसले. त्यांनी त्यांविषयी सारथ्याकडे चौकशी केली. विवाहात मांसाहारी पाहुण्यांना मांसाहार देण्याची ती सामग्री होती. ते जिवंतपणी मरणदुःख भोगणारे पशुपक्षी बघून धार्मिक, दयाळू व विरक्त अशा अरिष्टनेमींचे अंतःकरण कळवळले. त्यांनी मनःपूर्वक दीक्षेचा निर्णय घेतला. सर्व आभूषणांचा त्याग केला. दीक्षेच्या पालखीत बसून ते रैवतक पर्वतावरील उक्कानात आले. दीक्षाविधीच्या वेळी त्यांनी मृदू, काळचाभेर केसांचा पाच मुठींनी उपटून लोच (मुंडन) केला. हा कथाभाग या वेच्यात दिला आहे.

शब्दार्थ

ऊसिणेण छत्रेण	- उंचावलेल्या छत्राने	सोहिय (शोभित) वि. सुशोभित
दसारचक्क -	नपुं.-‘दाशाह’ राजांचा समूह	रङ्याए जहककमं - क्रमानुसार
सन्निणाणेण (सन्निनादेन)	निनादाने, आवाजाने	रचना केलेल्या (सैन्यासह)
निज्जंतो -	नेले जात असताना	तुरिय (तूर्य) नपुं. वाक्य, तुतारी
पाणे -	प्राण्यांना	गगणं फुसे - आकाशास (जणू)
वाड -	कुंपण	स्पर्श केला
सन्निरुद्ध -	वि. अडकवलेले	दिस्स (अनियमित रूप) पाहिले

सारहि - पुं. सारथी	भयद्वय - भीतिग्रस्त
भोयावें बहुं जंण - पुष्कल	पंजरेहि - पिंजन्यानी
लोकांना भोजन घालण्यासाठी	अच्छाहि - आहेत
साणुक्कोस (सानुक्रोश) वि. दयाकू	विवाहकज्जम्मि - विवाहकार्यात
जिए हिओ - जीवांविषयी हितकर भाव	सोऊण - ऐकून
असणारे	बहुपाणिविणासण - पुष्कळ प्राण्यांचा
जुयल (युगल) नपुं. जोडी	विनाश असलेले
पणाम - क्रि.दे. देणे	हम्मंति - ठार मारले जात आहेत
सीयारयण (शिविकारल) नपुं. उत्तम पालखी	निस्सेसं - श्रेयस्कर, कल्याणप्रद
बारगा (द्वारका) स्त्री. द्वारका	सुत्तग (सूत्रक) पुं. कडदोरा
ओइण्ण (अवतीर्ण) वि. उत्तरले	परिवुड (परिवृत) वि. वेढलेला
तुरियं - त्वरित	निक्खमिय - निधून
मउकुंचिय - मऊ व कुळे	रेवणम्मि - रैवतक पर्वतावर
लुंचई - उपटले, लोच केला	साहसरी - सहस्र व्यक्तींनी युक्त
समाहिओ - शांत चित्ताने	चित्ताहि निक्खमई - चित्रा नक्षत्रावर
सयमेव - स्वतःच	दीक्षा धेतली
पंचमुढीहि - पाच मुठींनी	

अभ्यास

१. प्रश्नांची उत्तरे लिहा -
  - (१) विवाहासाठी जाणान्या अरिष्टनेमीचे वर्णन करा.
  - (२) अरिष्टनेमींनी कोणते दृश्य पाहिले ? सारथ्यास कोणता प्रश्न विचारला ?
  - (३) सारथ्याने अरिष्टनेमींना कोणते उत्तर दिले ?
  - (४) अरिष्टनेमींची प्राण्यांविषयी कोणता विचार केला ? स्वतः कोणता निर्णय घेतला ?
  - (५) अरिष्टनेमींच्या दीक्षाविधीचे वर्णन करा.
२. खालील शब्दांना समानार्थी शब्द पाठातून शोधून लिहा -

उभिय, परिवेदिय, आगास, जीव, परिणय, दयालु, अलंकार, सुरहि .
३. या पाठातील पुढील अनियमित शब्दांचा शिक्षकांच्या मदतीने परिचय करून घ्या.
 फुसे, निजंतो, दिस्म, मंसङ्गा, अब्बवी, अच्छाहि, हम्मंति, भविस्सई, सीयारयण, चित्ताहि, लुंचई

३. तड़ओ पाढो
सिसुवाल-कहा

वसुदेव-सुसाए सुओ, दमघोस-णराहिवेण मद्दीए ।
जाओ चउभुओऽभुय-बल-कलिओ कलह-पत्तटठो ॥१॥
दझूण तओ जणणी, चउभुयं पुत्तमभुयमणगं ।
भय-हरिस-विम्हय-मुही, पुच्छइ नेमितियं सहसा ॥२॥
नेमितिएण मुणिऊण, साहियं तीए हिड्ड-हियाए ।

जह एस तुब्ब पुत्तो, महा-बलो दुज्जओ समरे ॥३॥
 एयस्स य जं दद्धण, होइ साभावियं भुया-जुयलं ।
 होही तओ चिय भयं, सुयस्स ते नथि संदेहो ॥४॥
 सा वि भय-वेविरंगी, पुत्तं दंसेइ जाव कण्हस्स ।
 ताव च्चिय तस्स ठियं, पयइत्थं वर-भुया-जुयलं ॥५॥
 तो कण्हस्स पिउच्छा, पुत्तं पाडेइ पाय-पीढमि ।
 अवराह-खामणत्थं, सो वि सयं से खमिस्सामि ॥६॥
 सिसुवालो वि हु जुव्वण-मण्ण नारायणं असब्भेहिं ।
 वयणेहिं भणेइ सो वि हु, खमइ खमाए समत्थो वि ॥७॥
 अवराह-सए पुणे, वारिज्जंतो ण चिङ्गई जाहे ।
 कण्हेण तओ छिन्नं, चक्केण उत्तमंगं से ॥८॥

टीप - शिशुपाल हा कृष्णाचा आतेभाऊ होता. त्याला जन्मतःच चार हात होते. त्याला बघून त्याची आई (माद्री) काळजीत पडली. तेव्हा तिने ज्योतिषाला विचारले. तो म्हणाला, 'ज्याने याला पाहिल्यावर याचे चारपैकी दोन हात गळून पडतील, त्याच्याकडून याला धोका आहे.' श्रीकृष्णाने त्याला पाहिल्यानंतर शिशुपालाचे चारपैकी दोन हात गळून पडले. माद्रीने श्रीकृष्णाला केलेली विनंती, श्रीकृष्णाने त्याच्या १०० अपराधांबदल केलेली क्षमा व अखेरीस मुदर्शनचक्राने केलेला शिरच्छेद हा सर्व वृत्तांत वरील पाठात आला आहे.

शब्दार्थ

सुसा (घ्वसा)	स्त्री. बहीण	दमधोसणराहिव (दमधोषनराधिप) पुं.
मद्दी (माद्री)	स्त्री. वसुदेवाची बहीण माद्री	दमधोष राजा
चउब्मुय (चतुर्भुज)	वि. चार वाहनी युक्त	अब्मुयबलकलिय (अद्भुतबलकलित)
कलहपत्तड (कलहप्राप्तार्थ)	वि. भांडखोर	वि. अचाट सामथ्यनि युक्त
पुत्तमब्मुयमणार्घं=पुत्तं+अब्मुयं+अणार्घं		भयहरिसविम्हयमुही (भयहर्षविस्मयमुखी)
नेमित्तिय (नैमित्तिक)	पुं. लक्षण शास्त्र जाणणारा	स्त्री.वि. भीती, आनंद व विस्मययुक्त
अणार्घ (अनर्घ)	वि. मौल्यवान (येथे, मोठ्या कौतुकाचा)	मुख असलेली हिड्ड (हस्ट) आनंदित

भुयाजुयल (भुजायुगल) नपुं. ब्राह्मी जोडी	होही - भ.का. होईल
भयवेविरंगी - वि. भयाने जिचे शरीर थरथर कापत आहे अशी	पयद्वत्थ (प्रकृतिस्थ) वि. स्वाभाविक, नैसर्गिक कणह (कृष्ण) पुं. कृष्ण
पितच्छा (पितृच्छसा) स्त्री. आत्या	पायपीढ (पादपीठ) नपुं. पाय ठेवण्याचा चौरंग
अवराहखामणत्थं (अपराधक्षमापनार्थम्)	सो वि सयं से खमिस्सामि - तो (कृष्ण) म्हणाला यांच्या शंभर अपराधांना मी
अपराधांच्या क्षमेसाठी	क्षमा करीन
वि हु (अपि खलु) अ. जरी खरोखरच	नारायण - कृष्ण
जुव्वणमय (यौवनमद) पुं. तारुण्याची मस्ती	वारिज्जंत - अडवूस किंवा मनाई करून मुदधा
अवराहसए पुण्णे (अपराधशते पूर्णे) (सति सप्तमीची रचना), शंभर अपराध पूर्ण झाल्यावर ण चिढऱ्ह जाहे - जेव्हा (अपराध करण्याचा) उत्तमंग (उत्तमाङ्ग) नपुं. मस्तक थांबला नाही	उत्तमंग (उत्तमाङ्ग) नपुं. मस्तक

अभ्यास

१. या उताऱ्यातील शिशुपालकथा आपल्या शब्दात लिहा.

२. जोड्या लावा -

‘अ’ गट

- (१) द्वितीया
  - (२) तृतीया
  - (३) पंचमी
  - (४) षष्ठी
  - (५) सप्तमी
  - (६) कर्म.भू.धा.वि.
  - (७) पू.का.धा.अ.
- (अ) मुणिऊण, दट्टूण
  - (आ) नेमित्तियं, नारायणं
  - (इ) पायपीढमि
  - (ई) ठिंयं, छिनं
  - (उ) एयस्स, कणहस्स
  - (ऊ) तओ
  - (ऋ) हिठहियाए, जुव्वणमण्णं, वयणेहिं

३. पुढील श्लोकाचे भाषांतर करा -

पासपरिसंठिओ वि हु गुणहीणे किं करेइ गुणवंतो ।

जायंधयस्स दीवो हथ्यकओ निष्फलो च्चेय ॥

(पासपरिसंठिओ-जवळ असलेला, जायंधय-जन्मान्ध)

हच्य श्लोकातील कल्पना कथेच्या संदर्भात स्पष्ट करा.

४. चउत्थो पाढो

सुहासियाइं

तं नमह भारइं जीए, चरण-नह-दप्पणेसु संकंता ।
 बहु-वयणा होति फुडं, पणमंता तक्खणे कइणो ॥१॥

छंदं अयाणमाणेहिं जा कया सा न होइ रमणीया ।
 किं गाहा न हु सेवा ? अहवा गाहा वि सेवा वि ॥२॥

चिंता-मंदर-मंथाण-मंथिए वित्थियम्मि अत्थाहे ।
 उप्पज्जंति कइ-हियय-सायरे कब्ब-रयणाइ ॥३॥

सुयणत्तणं न केणवि अंतो-मलिणाण तीरए काउं ।
 सीसेण वहंतस्स पि हरस्स वंको च्चिय मयंको ॥४॥

दीसंति जोय-सिद्धा अंजण-सिद्धा तहेव दीसंति ।
 दालिद्द-जोय-सिद्धा पासे ठिया न दीसंति ॥५॥

अंबय-फलं सुपकं कुहियं बिंटं समुद्धओ वाओ ।
 साहा डोल्लण-सीला न-याणिमो कत्थ परिणामो ॥६॥

नमिऊण जं विढप्पइ खल-चलणं तिहुयणं पि किं तेण ।
 माणेण जं विढप्पइ तणं पि तं निब्बुइं कुणइ ॥७॥

विहि-विहियं चिय लब्धइ अमयं देवाण महु-महे लच्छी ।
 रयणायरम्मि महिए हरस्स भाए विसं जाय ॥८॥

तं नत्थि घरं तं नत्थि देउलं राउलं पि तं नत्थि ।
 जत्थ अकारण-कुविया दो तिनि खला न दीसंति ॥९॥

लवण-समो नत्थि रसो विनाण-समो य बंधवो नत्थि ।
 धम्म-समो नत्थि निही कोह-समो वेरिओ नत्थि ॥१०॥

टीप - प्राकृत भाषेत अनेक उत्तमोत्तम सुभाषितांचे संग्रह आहेत. 'गाहा-रयण-कोस' (गाथारूपी रत्नांचा खजिना) हा त्यातीलच एक आहे. मुनी धनेश्वरांच्या या सुभाषित-

संग्रहातून विविध विषयांवर आधारित अशी सुभाषिते या पाठात निवडली आहेत.
शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी सुभाषित-संकल्पना स्पष्ट करून सांगितली आहे.

शब्दार्थ व टीपा

१. वामदेवता सरस्वतीला वंदन असो (वंदन करा). अशी वामदेवता, जिच्या पद-नखरूपी दर्पणात (आरशात), वंदन करणारे कवी तत्काळ स्पष्टपणे 'बहु-वयण' वाग्विलासाने युक्त (आरशात प्रतिबिंबित घेहेण्याचे) होतात.

नमह (नमत) आज्ञा. वंदन करा	भारई (भारती) स्त्री. वामदेवता,
जीए - सर्व. जिच्या	सरस्वती
चरणनहदप्पण (चरणनखदर्पण) पुं.	संकंत (सङ्क्रान्त) वि. प्रतिबिंबित
पायाचा नखरूपी आरसा	बहुवयण (बहुवचन/बहुवदन) वि.
फुँड (फुट) क्रि.वि. नक्कीच स्पष्टपणे	पुष्कळ वाणीने युक्त (पुष्कळ
तक्खण (तत्क्षण) त्याच क्षणी, तत्काळ	मुखांनी युक्त)

२. छंद (१. काव्यातील छंद २. मनोगत भाव) न जाणता जी केली जाते ती सुंदर वाट नाही अशी कोण ? गाथा की सेवा ? अथवा गाथा आणि सेवासुदृढा. अयाणमाण - न जाणणारे

गाथा (श्लोक) व सेवा यातील साम्य दाखवले आहे. भावहीन काव्य व सेवा समाय नसतेच.

३. चिंतनरूपी मंदर पर्वताच्या रवीने घुसळलेल्या विस्तृत कवि-हृदय-रूपी अथांग सागरातूनच काव्यरूपी रत्ने निर्माण होतात.

चिंता (चिन्ता) स्त्री. चिंतन, मनन	मंदर (मन्दर) पुं. मंदर पर्वत
मंथाण - रवी	वित्तिय (विस्तृत) वि. विशाल
अत्थाह (अस्ताथ) वि. अथांग	उपज्ञंति (उत्पद्यन्ते) उपजतात
कइहियसायार (कविहृदयसागर)	
कवीचे हृदयरूपी सागर	

४. अंतःकरणाने मलिन असलेल्यांना भले बनवणे कोणालाही असंभव आहे. शंकराने मस्तकावर धारण करूनही चंद्राचे वक्रत्व (कुटिलत्व) तसेच राहिले.

सुयणत्तण (सुजनत्व) नपुं. सज्जनपणा	अंतोपलिन - वि. अंतःकरणाने मलिन न तीरें कांड - वाक्य. करणे शक्य नाही
हर - शंकर	सीसेण वहंत - मस्तकावर धारण केलेला
मयंक (मृगाइक) पुं. चंद्र	वंक (वक्र) वि. कुटिल

५. योगसिद्धी प्राप्त केलेले, तसेच अंजन-सिद्धी प्राप्त केलेलेही दिसतात;

पण दारिद्र्याच्या योगाने सिद्धी प्राप्त केलेले जवळ असूनही (इतरांना) दिसत नाहीत.
 दीसंति - कर्मणि रूप, दिसून येतात
 अंजणसिद्ध (अंजनसिद्ध) डोळचांत जोय-सिद्ध (योगसिद्ध) पुं. योगाने
 अंजन घालून अदभुत शक्ती मिळवलेले सिद्धी मिळवलेले
 दालिहजोयसिद्धा न दीसंति - दारिद्र्यामुळे माणसाची किंमत व्यावहारिक जगात इतकी कमी
 होते की असे लोक जवळ असूनही इतर त्यांची दखल घेत नाहीत.

६. आप्नफल पिकलेले आहे, देठ कुजलेला आहे, वारा वेगाने सुटला आहे,
 फांदी डुलत आहे, केव्हा परिणाम (आंब्याचे पडणे) होईल ते सांगता येत नाही.
 (भावार्थ-कार्य होण्यास आवश्यक सर्व घटक जुळून आले तरी योग्य वेळ आल्यावरच ते
 परिणाम दाखवते.)

अंबयफल (आप्नफल) नपुं. आंबा	सुपक्क (सुपक्क) वि. चांगले पिकलेले
कुहिय (कुथित) वि. कुजलेले	बिंट (बृन्त) नपुं. देठ
डोल्लणसील - वि. डोलणारी	समुद्धय (समुद्धत) वि. फोफावलेला, वेगाने सुटलेला

७. दुष्ट (दुराचरणी) व्यक्तींचे पाय धरून त्रिभुवन जरी जिंकले तरी त्याचा
 काय उपयोग ? सन्मानाने गवताचे पाते जरी मिळवले तरी ते समाधान देते.

विढप (क्रि.) दे. प्राप्त करणे,	खलचलण (खलचरण) दुर्जनांचे पाय
मिळवणे	तण (तृण) नपुं. गवत, तण
तिहयण (त्रिभुवन) नपुं. त्रिभुवन, त्रैलोक्य	निव्वुइ (निवृत्ति) स्त्री. समाधान, सुख

८. दैवात जे योजलेले असते तेच मिळते. समुद्रमंथन केल्यावर देवांना अमृत,
 विष्णूला लक्ष्मी मिळाली; पण (दुर्दैवी) शंकराच्या वाट्याला मात्र विषच आले.

विहिविहिय (विधिविहित) वि	लब्धइ - क्रि. लाभते
विधात्याने, नशिबाने दिलेले	महुमह (मधुमध) पुं. विष्णू
अमय (अमृत) नपुं. अमृत	भाए (भागे) नशिबात
महिय (मरित) वि. घुसळलेला	

९. असे एकही घर, देऊळ किंवा राजकुल नाही जेथे अकारणच रागावणारे
 (दुष्टपणा करणारे) दोन-तीन दुष्ट लोक दिसून येत नाहीत.

देऊळ (देव-कुल) नपुं. देऊळ	राउल (राजकुल) राजकुल
अकारणकुविय (अकारणकुपित) वि. उगीचच रागावणारे	

१०. मिठासारखी चव नाही, विद्येसारखा बंधू नाही, धर्मासारखा खजिना
 नाही, क्रोधासमान शत्रू नाही.

लवण (लवण) नपुं. मीठ, खारटपणा	विनाण (विज्ञान) नपुं. विद्या
------------------------------	------------------------------

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा -
- (१) सरस्वतीच्या वंदनाने काय साधते ?
  - (२) गाथा व सेवा यात कोणते साम्य आहे ?
  - (३) काळ्यनिर्मिती व समुद्रमंथन यात कोणते साम्य आहे ?
  - (४) वक्र चंद्रकोरीवरून कवी कोणता सिद्धांत मांडतो ?
  - (५) दरिद्री माणसांची कोणती अवस्था असते ?
  - (६) आंब्याची कोणती स्थिती वर्णिली आहे ? कवीला त्यावरून काय सूचित करायचे आहे ?
  - (७) कोणते वैभव समाधान देते ?
  - (८) 'नशिबात असेल तेवढेच मिळते', त्यासाठी कवी कोणता इष्टांत देतो ?
  - (९) मीठ, विक्षा, धर्म व क्रोध यांची कशाशी तुलना केली आहे ?
२. पुढील पाठ्येतर सुभाषितांतील कल्पना स्पष्ट करा -
- (१) अनं धरंति हियए अनं वायाइ कीरए अनं।
छेयाण पत्थिवाण य खलाण मग्गो च्चिय अउव्वो ॥
  - (२) कज्जं फलं व सरसं जायइ निय-काल-परिणई-पंडियं।
तमकाले घिपंतं दुहावहं होइ विरसं च ॥

(अनं धरंति हियए अनं वायाइ कीरए अनं। छेयाण पत्थिवाण य खलाण मग्गो च्चिय अउव्वो ॥
कज्जं फलं व सरसं जायइ निय-काल-परिणई-पंडियं। तमकाले घिपंतं दुहावहं होइ विरसं च ॥)

अनं धरंति	हियए	अनं वायाइ	कीरए	अनं
छेयाण	पत्थिवाण	य खलाण	मग्गो	च्चिय
कज्जं फलं	व सरसं	जायइ	निय-काल-	परिणई-पंडियं
तमकाले				
घिपंतं				
दुहावहं				
होइ				
विरसं				
च				

अनं धरंति हियए अनं वायाइ कीरए अनं। छेयाण पत्थिवाण य खलाण मग्गो च्चिय अउव्वो ॥
कज्जं फलं व सरसं जायइ निय-काल-परिणई-पंडियं। तमकाले घिपंतं दुहावहं होइ विरसं च ॥

परिशिष्ट - १ (अ)

विभक्तिप्रत्यय

(अकारान्त पुंलिंग)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	ओ-ए	आ
द्वितीया	- (म)	ए-आ
तृतीया	ण-ण	हि-हिं
पंचमी	ओ-आ	हिंतो
षष्ठी	स्स	ण-ण
सप्तमी	ए-अंसि-अम्मि	सु-सुं
संबोधन	-	आ

(अकारान्त नपुंसकलिंग)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	- (म)	इ-णि
द्वितीया	---,---	---,---
संबोधन	-	इ-णि

इतर सर्व प्रत्यय अकारान्त पुंलिंगाप्रमाणे आहेत.

(सर्वप्रकारच्या स्त्रीलिंगी नामांना व विशेषणांना लागणारे विभक्तिप्रत्यय)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	-	-, ओ
द्वितीया	- (म)	-, ओ
तृतीया	ए	हि, हिं
पंचमी	ए, ओ	हिंतो
षष्ठी	ए	ण, ण
सप्तमी	ए	सु, सुं
संबोधन	-, ए	-, ओ

टीप - इकारान्त व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांची सप्तमी एकवचनाची वैकल्पिक रूपे भूमिंसि, धेणुसि अशीही होतात.

विभक्तिप्रत्यय

(इकारान्त व उकारान्त पुंलिंग)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	-	-, णो, ओ
द्वितीया	- (म)	-, णो, ओ
तृतीया	णा	हि, हिं
पंचमी	णो, ओ	हिंतो
षष्ठी	णो, स्स	ण, णं
सप्तमी	अंसि, अम्मि	सु, सुं
संबोधन	-	-, णो, ओ

(इकारान्त व उकारान्त नपुंसकलिंग)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	- (म)	इं, णि
द्वितीया	--,--	--,--
संबोधन	-	इं, णि

परिशिष्ट - १ (ब)

धातृना लागणारे प्रत्यय

वर्तमानकाळ

	एकवचन	अनेकवचन
पुरुष	मि	मो
प्रथम पु.	सि	ह
द्वितीय पु.	इ	अंति
तृतीय पु.		

भूतकाळ

	एकवचन	अनेकवचन
पुरुष	इत्था	इंसु
प्रथम पु.	--,--	--,--
द्वितीय पु.	--,--	--,--
तृतीय पु.	--,--	--,--
	आज्ञार्थ	
पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पु.	मु	मो
द्वितीय पु.	-, सु, हि	ह
तृतीय पु.	उ	अंतु

(प्रथमवचन द्वितीयवचन तृतीयवचन)

प्रथमवचन	द्वितीयवचन	तृतीयवचन
ते, ती	(पु)	तम्
तीर्ते, तीर्ती	तीर्तु	तीर्तुं
तीर्तुं		

परिशिष्ट - २

विशिष्ट विभक्तींचा उपयोग

१. ज्या ठिकाणी जावयाचे असेल त्या शब्दाची द्वितीया किंवा क्वचित् सप्तमी वापरतात.
अहं उज्जाणं / उज्जाणे गच्छामि ।
२. सह, समं, सद्दिं (सर्वाचा अर्थ समवेत, बरोबर) या अव्ययांना तृतीयेची अपेक्षा असते.
रामेण सह / समं / सद्दिं सीया वणं गया ।
३. विणा (शिवाय, खेरीज) या अव्ययाला तृतीयेची अपेक्षा असते.
पुत्तेण विणा जणणी मुहं न लहइ ।
४. किं (काय उपयोग) या शब्दाचा अव्ययाप्रमाणे उपयोग केला असता त्यास तृतीयेची अपेक्षा असते
अंधस्स दप्पणेण किं ?

५. अलं (पुरे) या अव्ययाला तृतीया लागते.
अलं रोयणेण । अलं बहु जंपिण ।
६. संजाय किंवा जाय (उत्पन्न होणे) - ज्यापासून उत्पन्न व्हायचे त्याची पंचमी वापरतात.
कामा कोहो संजायइ / जायइ ।
७. ज्याच्या विषयी भीती, विरक्ती, उद्वेग, परावृत्त होण्याची किंवा थांबण्याची क्रिया दाखवावयाची असेल त्याची पंचमी वापरतात.
नरस्स मरणाओ भयं अस्थि ।
मा बीहसु मरणाओ ।
उव्विणो / नियतो संसाराओ ।
विरम साहसाओ ।
८. आ (पासून, पर्यंत) या अव्ययाला पंचमी लागते.
आ मूलाओ कहं सोउं इच्छामि ।
९. दोन वस्तूंतील तुलना पंचमीने दाखवितात.
दक्खाफलाओ अंबफलं अहियं महुं ।
१०. उवरि (वर), हेडा (खाली), कए (साठी), समीवं-समीवे (जवळ), पच्छा (मागाहून), नमो (नमस्कार असो), सत्थि (कल्याण असो), धी (धिक्कार असो) या आणि त्या अर्थाच्या इतर अव्ययांना षष्ठीची अपेक्षा असते.
पायवस्स उवरि पक्खी वड्हइ ।
निवस्स कए सेणावई पाणे चयइ ।
पायवस्स समीवं-समीवे वावी अस्थि ।
जणयस्स पच्छा पुत्तो गच्छइ ।
नमो आयरियाणं ।
सत्थि पयाणं ।
धी धी कयग्घस्स नरस्स । धिरत्थु पावपुरिसाणं ।
११. अनेकांशी तुलना करताना षष्ठी किंवा सप्तमी वापरतात.
सव्वासिं नईणं / सव्वासु नईसु भागीरही अईव पवित्रा ।

देशी शब्दांचा संग्रह

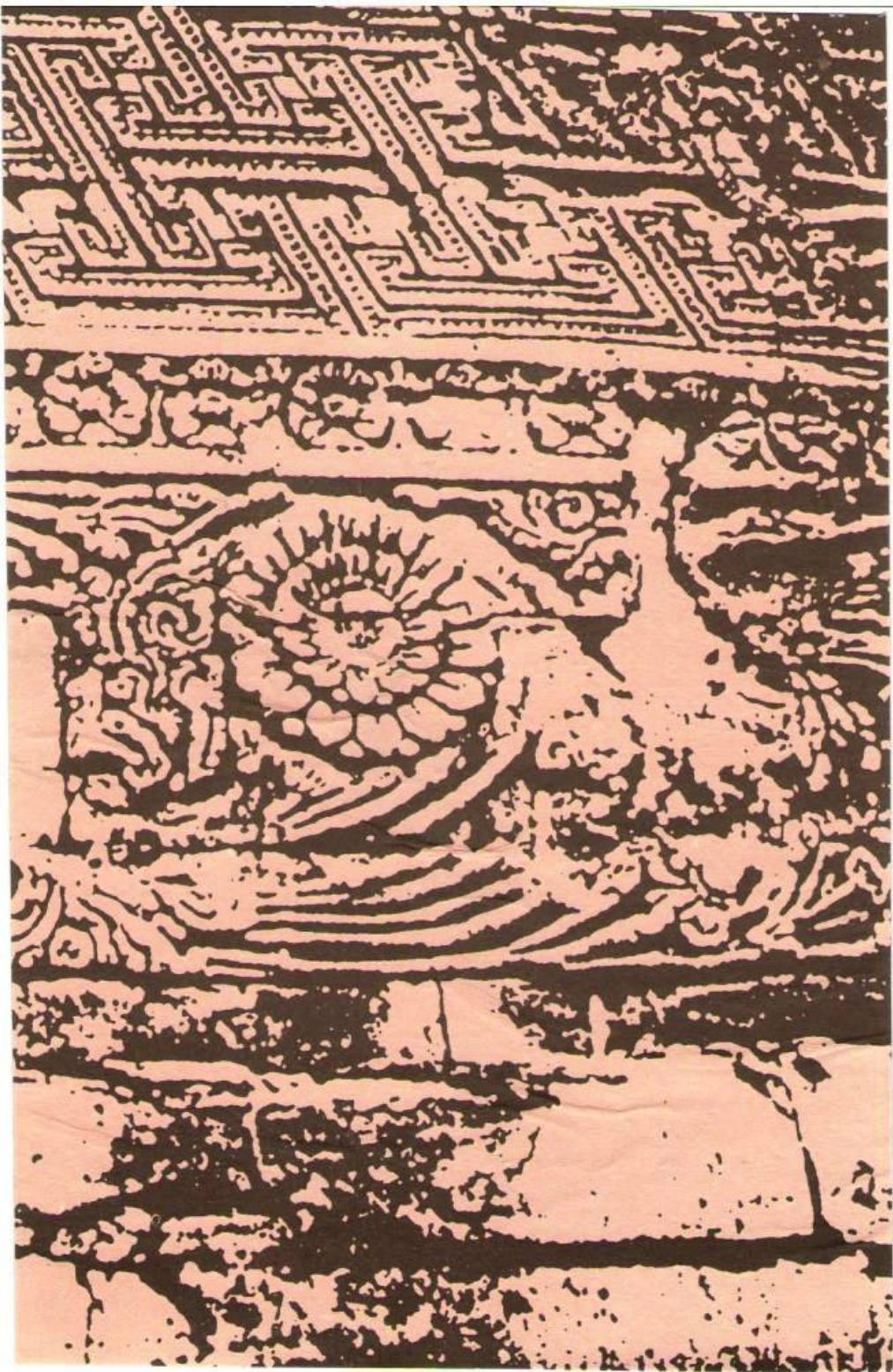
अर्धमागधी (प्राकृत) मधील सर्व शब्दसंपत्ती तत्सम, तदभव व देशी अशा प्रकारे विभागण्यात येते. त्या विषयीची विस्तृत माहिती व्याकरण विवेचन-१ मध्ये दिली आहे. देशी शब्दांचा उगम आपल्याला संस्कृत शब्दांमध्ये शोधता येत नाही. त्यांचा संबंध विविध प्रांतांतील बोली भाषांशी आहे.

नामे

अक्का - बहीण, अक्का	छलि - साल हिं. छिलका
अग्घाड - आघाडा	जोवारी - ज्वारी, जोंघळी
अत्ता - आत्या	झडी - वर्षाव, झड हिं. झडी
आराडी - आराडाओरडा	टोल - टोळ
उक्कुरुड - उकिरडा	डोलो - डोळा
उज्जड - उजाड	ढंकुण - ढेकूण
उत्थलपथ्यल - उलथापालथा	तळ - तळे
उंदुर - उंदीर	दवर - दोरा
कुड्ह - कोड (कौतुक), लाड	पत्तल - पातळ, धारदार
कुलह - कोल्हा	फुक्का - फुक्ट
कोइला - कोळसा हिं. कोयला	बाऊळी - बाहुली
खडकी - खिडकी	मंगुस - मुंगुस
गाडी - गाडी	वंग - वांगे
घोसाली - घोसाळे	सूरण - सुरण (कंद)
चाउल - तांदूळ हिं. चावल	हलबोल - गडबड-गोंधळ

क्रियापदे

अडू - आटणे	झूर - झुरणे
कढ - कढणे	पज्जर - पाझरणे
घुड्ह - घोट घेणे	पङ्कव - पाठवणे
घुसल - घुसलणे	पोक्कर - पुकारणे हिं. पुकासा
घोल - घोलणे	फिटू - फिटणे
छज्ज - शोभणे, साजणे	बुड्ह - बुडणे हिं. डूबना
छुप्प - लपणे हिं. छिपना	भुक्क - भुकणे
झड - झडणे	भुल्ल - चुकणे, विसरणे हिं. भूलना
सिंप - शिंपडणे	

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

रु. १.१०

